

TOLCSVAI NAGY GÁBOR

A poliszémia hálózatmodellje *

The paper discusses the potential of cognitive semantics in describing polysemy, within the framework of cognitive linguistics, focusing on categorization with prototype effects and network systems. The paper gives first an overview of the main features of meanings in relation to human cognition, with its consequences on semantics, and then discusses polysemy in cognitive theory. Criteria to determine distinct senses are treated as well as the motivated construal of new meanings in relation to existing ones. Polysemy is based on the motivated relation of concepts, whereby the conceptualizer uses a part of the semantic structure of a linguistic unit denoting one concept to construe the semantic structure of another linguistic unit denoting another concept. The partial correspondences of the semantic structures and prototype features affecting the semantic structures and the relations between meanings have their role in the on-line functioning of polysemy. In the second part, the paper gives the case study of the polysemy network of the Hungarian noun *fej* 'head' and the superessive case suffix *-n/-on/-en/-ön* with the detailed analysis of the distinct meanings as clusters of abstracted features, and also the complex polysemous network of meanings. The initial theoretical and methodological assertions of the paper are confirmed by the results of the case studies: the polysemous system is a network construed by various co-occurrences (clusters) of abstract features, as a result of categorizations showing prototype effects.

Keywords: cluster, cognition, family resemblance, network, polysemy, prototype effects, semantic structure.

1. Bevezetés

A jelen tanulmány célja a poliszémia kognitív szemantikai leírhatóságának bemutatása. A tanulmány áttekinti a jelentés fő jellemzőit az emberi kogníció szemantikai következményeivel való viszonyában, majd a poliszémia általános tényezőit tárgyalja a kognitív szemantika diszkurzusában, előtérbe helyezve a leg-

* Köszönet illeti Tátrai Szilárdot, Kugler Nórát, Ladányi Máriát, Markó Alexandrát és Imrényi Andrást a kézirat korábbi változatához fűzött hasznos megjegyzéseikért, valamint a tanulmány anonim lektorát fontos és megszívlelt javaslataiért. Mindamellet minden felelősség csakis a szerzőé. A tanulmány az OTKA K100717 Funkcionális kognitív nyelvészeti kutatás című pályázati támogatás keretében készült.

inkább tárgyalt kutatási kérdéseket: a jelentések elhatárolását, a jelentések motivált kialakulását és egymáshoz kapcsolódását, elsősorban a jelentések belső szerkezeteinek részleges megfeleléseivel, a jelentésekben és a jelentések közötti viszonyban érvényesülő prototípushatásokat, valamint a poliszémia hálózat jellegét. Ezután a magyar *fej* főnév és az *-n/-on/-en/-ön* superessivus rag poliszém hálózatának elemzése következik. A tanulmány elméleti kerete és módszertana bevonja a dinamikus jelentésképzést a poliszémia leírásába, részletesen megadja a leíró módszertant, az egyes jelentéseket és a közöttük lévő szemantikai összefüggéseket a jelentések belső szerkezetének bemutatásával írja le, nagy szemantikai hálózatot elemez részletesen, korpuszadatok felhasználása révén.

A poliszémia leírásakor a kiinduló tételek a következők:

1. A nyelvi elemek jelentése fogalmi alapú.
2. A nyelvi elemek jelentése tagolt, szerkezetes (szerkezetből, elvont tulajdonságok, azaz információk hálózatából áll), kategorizációs műveletek eredménye, nem logikai definíció.
3. A jelentés nem tárgy, nem dolog, amelyet a beszélő behelyez a szóba, hanem séma és megvalósulás dinamikus viszonyában működtetett ismereti szerkezet.
4. Van poliszémia.
5. Poliszémia akkor jön létre, ha a konceptualizáló két fogalmat összekapcsol valamely kognitív motiváció alapján úgy, hogy az egyik fogalmat jelölő nyelvi elem jelentésszerkezetének egy részét felhasználja egy másik, vele összefüggő jelentésszerkezet létrehozására.
6. Az egyes jelentések a poliszém hálózaton belül jelentésszerkezetük részleges megfelelésük révén jönnek létre és kapcsolódnak össze, a családi hasonlóság elve alapján.
7. A poliszém rendszer prototípushatásokat mutató kategorizációk eredményeként létrehozott elvont tulajdonságokból összeálló jelentések összetett hálózata.

A poliszémia az elmúlt évtizedek egyik legvitatottabb és legtöbbet kutatott nyelvtudományi témaköre. Egyes formális megközelítések a poliszémiát teljes mértékben tagadták, csak a homonímiát tekintették létező és elfogadható magyarázatnak az egy szóalakhoz kapcsolódó jelentések rendszerében (l. Katz – Fodor 1963). Az „egy szó – egy jelentés” formális logikai elve figyelmen kívül hagyja a kognitív motivációkat éppúgy, mint a történeti vonatkozásokat. Más szemantikai elméletek a szoros levezetést alkalmazzák a több összefüggő jelentés leírásában, többnyire egy a jelentésekből elvont absztrakt jelentésből történő derivációval, a monoszémiatéliától (l. például Ruhl 1989) a strukturális kétszintű szemantikáig (l. Bierwisch 1983; Kiefer 2000), a formális szemantikai és a pragmatikai

tikai szint elkülönítésével és egymásra építésével (l. például Pustejovsky – Boguraev eds 1999; Kiefer szerk. 2008). A poliszémia kutatástörténetének részletesebb bemutatása nem lehet tárgya a jelen tanulmánynak. Az azonban hangsúlyosan kiemelendő, hogy a levezetésekkel dolgozó poliszémia-magyarázatok (ideértve például Pethő 2004 dolgozatát, amely a moduláris és holista elmélet egy szintézisét kísérli meg) a jelentést definíciókban adják meg, és a definíciók közötti szemantikai viszonyokat rendszerezik levezetésekkel. Ezáltal a jelentéseket tárgyyszerűen kezelik, és tárgyiasítva különítik el egymástól.

A kognitív szemantika a jelentést fogalmi alapú tagolt szerkezetnek tekinti, a poliszémiát az egyes tagolt fogalmi szerkezetek közötti részleges megfelelések és kiterjesztések megvalósulásának (az elméleti és módszertani keretre, annak változataira l. Cuyckens – Zawada 2001; Nerlich – Clarke 2003; Taylor 2003; Lewandowska-Tomaszczyk 2007; Pethő 2004). A kognitív megközelítés a korábbiaknál kimerítőbb leírást mutat be.

A poliszémia tárgyalásakor a jelentés dinamikus természetére előzetesen rá kell mutatni (vö. Langacker 1987: 84–85; Verschueren 1999: 75–114; Tátrai 2011: 51–67):

1. A jelentés sematizált típusjelentésként gyakorlódik be egyénileg és konvencionálódik közösségi szinten, használati események sematizációja révén.
2. A típusjelentés a prototipikus referensre vonatkozó teljes jelentésszerkezet (a beszélői nézőpontok összegzéseként, amelyhez prototipikus, könnyen előhívható kontextus rendelhető), amely az újabb aktiválások, használati események révén változik, nem „kész” elméleti tárgy.
3. A típusjelentés a közös figyelmi és referenciális jelenetekben interszubjektív kontextusban valósul meg.
4. A megvalósult jelentés a típusjelentésből aktuálisan, dinamikus alakított konceptualizáció (kategorizáció és konstruálás) eredménye, az aktuális referenshez van igazítva, teljes jelentésszerkezetéből az aktív zóna, a figyelem előterébe állított rész profilálódik.

A fenti 1. – 4. tényezők alapvető szerepet töltenek be a poliszém hálózatok kialakulásában és funkcionálásában.

2. A kognitív szemantika és a poliszémia

A kognitív nyelvészet tudományos alapállását, metatudományos nézőpontját a legtömörebben George Lakoff fogalmazta meg a kognitív elkötelezettség és az általánosító elkötelezettség elveivel. Ez a két elv a nyelv vizsgálatának az elméleti alapú tematizálását és módszertani lényegét jelöli ki:

1. A kognitív elkötelezettség: az emberi nyelv leírását az elméről és az agyról való általános ismeretekkel és más tudományos ismeretekkel összhangban kell elvégezni (vö. Lakoff 1990, különösen 40–43).
2. Az általánosító elkötelezettség: a nyelvvel és a nyelv részrendszereivel kapcsolatos tudományos általánosításoknak összhangban kell lenniük a nyelv vagy nyelvi részrendszerek fenomenológiai jellemzésével, kognitívan reálisnak kell lenniük (vö. Lakoff 1990, különösen 40–43).

A kognitív szemantika elmélete és módszertana a használati alapú nyelvreírás és a prototípuselv szerinti kategorizáció keretében írja le a nyelvet, ezen belül a poliszemiát. A kognitív nyelvészet elméleti kiindulópontja szerint a nyelvtudománynak használat alapú tudománynak kell lennie. A használatnak többretegű a jelentése, itt a következő: vonatkozik egyrészt a) arra, hogy minden nyelvi kifejezés valamilyen nyelvi interakció részeként valósul meg, a dekontextualizált rendszeregységek típusként, sémaként értelmezhetők; másrészt b) arra, hogy a nyelvi egységek mindig más nyelvi egységek természetes közegében mutatkoznak meg. Ezért az elvont struktúrákat nem lehet a használattól függetlenül leírni. A használat alapú nyelvtudomány alapelveit Barlow – Kemmer (2000) a következőkben foglalja össze:

1. Szoros kapcsolat van a nyelvi szerkezetek és a szerkezetek megvalósulásai, a példányok között. A szerkezetek sémák, amelyek a megvalósulásokat kategorizálják, valószínűségi alapon.
2. A gyakoriságnak nagy szerepe van: a gyakoriság az egyén szempontjából begyakorlottság, amely az egyéni nyelvi tudás mértéke; a gyakoriság a közösség szempontjából konvencionáltság, amely a nyelvi kifejezések, nyelvi szerkezetek közösség általi elfogadottságának mértékét adja meg.
3. A produkció és a megértés integrált része a nyelvi rendszernek.
4. A tapasztalat és a tanulás alapvető a nyelvelsajátításban.
5. A nyelvi reprezentációk inkább emergensek, mint rögzített egységek.
6. A nyelv elméletében és leírásában használati adatokra kell támaszkodni.
7. Szoros kapcsolat van a használat, a szinkrón variáció és a diakrón változás között.
8. A nyelvi rendszer és a nem nyelvi kognitív rendszerek között kölcsönös kapcsolat áll fenn.
9. A kontextusnak alapvető a szerepe a nyelvi rendszer működésében

A nyelvi szerkezetek a világ egyes dolgait, viszonyait és folyamatait fogalmi konstruálás révén, alapvetően szemantikai szerkezetekben képezik le és teszik mások számára hozzáférhetővé. Ugyanazt a dolgot vagy elemi jelenetet többfé-

leképpen meg lehet fogalmilag és szemantikailag konstruálni, fogalmi nézőpontoktól függően (vö. Langacker 1987: 138–141).

A kognitív szemantika a poliszémiát a prototípuselv szerinti kategorizáció általános elvei alapján írja le. A tapasztalati alapú mindennapi megismerés nem a priori, nem szükséges és elégséges feltételekkel dolgozik. Az 1970-es évek kognitív pszichológiai kutatásai kiderítették, hogy a világ megismerésében a prototípuselvként megfogalmazott elméleti képességek kiemelkedő szerepet játszanak. Erre a nem tudományos, „népi” megismerésre a következők jellemzők (összegezve a következők alapján: Rosch 1977; Eysenck – Keane 1997: 280–287; Taylor 1991; Geeraerts 1997: 10–22; Lakoff 1987: 5–154; Kiefer 2000: 92–119):

- a kategóriába felismert tulajdonságok alapján sorolódnak be példányok;
- a besorolás fő elve a családi hasonlóság, az egyes tulajdonságok nyalábokba fogott és átfedő olvasatok sugaras készletébe rendeződnek;
- a kategóriába sorolás gyakran fokozat kérdése, vannak középponti, „jó” példányok, és vannak kevésbé jók, amelyek kevesebb tulajdonságnak felelnek meg;
- a kategóriák körvonalai nem feltétlenül határozottak, egymást átfedhetik.

A kategóriákba addig sorol be valaki valamit, amíg annak valami okát látja, azaz olyan tulajdonságot fedez fel a jelenségben, ami a kategóriára általában jellemző. A tulajdonságok mentális feldolgozása tapasztalati alapú. A kategória központi példányai általában a legtöbb felismert tulajdonságnak megfelelnek, míg a szélső példányok kevesebb tulajdonsággal rendelkeznek. A kategória tartalmazhat prototipikus példányt (ez minden tulajdonságnak megfelel), vagy legjobb példányt (ebben az esetben a prototípus helye üres). Egyes kategóriákban jobban érvényesül a fokozatosság (ilyen például a MADÁR¹), más kategóriákban a centrum–periféria elv helyett inkább a sugaras elrendezés érvényesül (ilyen az APA). Kognitív pszichológiai kísérletek azt jelzik, hogy a természetes kategóriákban érvényesülő prototípuselv a mesterséges kategóriákban is működik.

A családi hasonlóság kognitív értelmezése Wittgenstein elméletéből, a JÁTÉK általa készített kategóriaelemzéséből származik (vö. Wittgenstein 1992: 57). A családi hasonlóság a tulajdonságok sajátos elrendeződésében valósul meg: a kategória minden példányra rendelkezik legalább egy kategóriatulajdonsággal, esetleg többel, a példányok tulajdonság szerinti elrendeződése kategórián belüli átfedéseket eredményez, de csak kevés tulajdonság található meg mindegyik példányban (vö. Rosch – Mervis 1975: 575). Az egymás melletti példányok sok tulajdonságban közösek, a távoli példányok kevésben.

¹ A kiskapitális a fogalom jele a kognitív nyelvészetben.

E. Rosch kutatásai szerint a tulajdonságokat nem a kategóriák inherens részeként ismeri meg az ember, hanem inkább a kategóriarendszer kialakulása után helyezi azokat a kategóriákra. A prototípuselv szerint az így leírt kategória nem egy prototípusból és a hozzá viszonyított példányokból áll. Rosch a következőképpen foglalja össze a kérdést (vö. Rosch 1978: 40–41; l. még Lakoff 1987: 40–46; Bybee 2001):

- a prototipikalitás foka, az erre vonatkozó ítéletek a lényegesek, a prototípus „nyelvtani fikció”, tehát nem egyetlen entitás valamely nyelvben,
- a prototípus nem hozza létre a kategória feldolgozó műveletét,
- a prototípus nem határozza meg, csak korlátozza a kategóriák reprezentációs módjait (ez lehet propozicionális vagy képi),
- a prototípusokat meg kell tanulni, de azok nem képeznek e tanuláshoz eleméletet.

A jelentések kategóriák, a fent összefoglalt jellemzőknek megfelelően. A jelentés elvont tulajdonságok, információk mátrixa, nyalábja. A tulajdonságok a megismerés általános tapasztalati módjaival, absztrakció és sematizáció révén konceptualizálódnak, tehát nem vagy nem kizárólag a tudományos megismerés termékei. A nyelv a világot nem tudományosan képezi le, hanem a mindennapi megismerés kumulált ismeretrendszerével, az emberi megismerés általános képességei és módjai révén. Az alább részletesen elemzendő *fej* főnév elsődleges jelentésének fontos elvont tulajdonságai közé tartoznak a következők (a tulajdonságok fogalmi közeget adó kognitív tartományokkal; lejjebb l. részletesebben):

1. általános kategoriális státus: dolog; fizikai tárgy és biológiai létező; térben körülhatárolt, időben állandó, élő egység
2. közvetlen tapasztalati és fogalmi közeget (hatókör, tartomány): a teljes emberi test
3. térbeli hely: a test egészéhez viszonyítva (a teljes alak legfelső részén)
4. alak: jellegzetes séma (ovális, gömb)
5. méret: viszonyított egy mérettartományon belül, az átlagos méret a prototipikus
6. anyag: összetett, az élő testre jellemző
7. szerkezet: külső kemény védő burkolat, sérülékenyebb, értékes belső funkcionális rész; a TARTÁLY séma érvényesül a feldolgozásban
8. funkció: számos kanonikus funkciót lát el (fő funkció: vegetatív és mentális irányítóközpont)

A jelentésszerkezetbeli elvont tulajdonságok (információk) nyelvi megformálása a bemutatásban nem azonos a mentális tartalom reprezentációinak analóg megformáltságával.

A bemutatott tulajdonságok hálózatot alkotnak, és a prototipikus jelentést (amelyhez a legkönnyebben rendelhető megfelelő kontextus, fogalmi hatókör), illetve annak prototipikus tényezőit tartalmazzák sémaként. A használati eseményekben a sematikus jelentés típusból példánnyá alakul az aktuális kontextusban, egyes tulajdonságok módosulásával, továbbá az aktív zóna kijelölésével (vö. Langacker 1987: 271–274; Tolcsvai Nagy 2011: 44–45). Az új fogalmak, nyelvi szerkezetben az új jelentések általában már begyakorolt és konvencionált fogalmak segítségével, azok terminusaival alakulnak ki, mentális műveletek eredményeként. A szemantikai kiterjesztés részleges megfelelések alapján emergens módon történik. Az 1. táblázat a *fej* főnév ’emberi testrész’ és ’növény része, termés’ jelentésszerkezetének megfelelési viszonyait mutatja be (a lényegi elemeket megnevezve, a *fej* főnév ’emberi testrész’ jelentésének fent felsorolt tulajdonságai alapján), azokat a megfeleléseket, amelyek az ’emberi testrész’ szemantikai szerkezetét metaforikusan kiterjeszthetővé teszik a ’növény része, termés’ jelentés kialakítására és feldolgozására.

1. táblázat

A *fej* főnév ’emberi testrész’ és ’növény része, termés’
jelentésszerkezetének megfelelési viszonyai

	emberi testrész	növény (például káposzta, hagyma) része, termés
1. általános kategoriális státus	dolog; fizikai tárgy és biológiai létező; térben körülhatárolt, időben állandó, élő emberi egység	dolog; fizikai tárgy és biológiai létező; térben körülhatárolt, időben állandó, élő növényi egység
2. közvetlen tapasztalati és fogalmi közeg	a teljes emberi test	a teljes növényi test
3. térbeli hely	az emberi test egészéhez viszonyítva (a teljes alak legfelső részén)	a növényi test egészéhez viszonyítva (a teljes alak legfelső vagy legalsó részén)
4. alak	jellegetes séma (ovális, gömb)	jellegetes séma (ovális vagy gömb)
5. méret	viszonyított egy mérettartományon belül	viszonyított egy mérettartományon belül
6. anyag	összetett, az élő testre jellemző	összetett, az élő növényre jellemző
7. szerkezet	külső kemény védő burkolat, sérülékenyebb, értékes belső funkcionális rész; TARTÁLY séma	külső védő burkolat, értékes belső funkcionális rész
8. funkció	számos kanonikus funkció (vegetatív és mentális irányítóközpont)	táplálék (ember, állat számára), organikus funkció a saját szervezetben

2.1. A poliszémia funkcionális okai és természete

A poliszémia a nyelv és tágabban a megismerés és a kultúra természetes és egyetemes része. A poliszémia jelentésváltozás, általában jelentéskiterjesztés eredménye. A jelentésváltozás és a poliszémia szabályszerű kognitív sémák szerint alakul ki (vö. Sweetser 1990; Blank – Koch eds 1999; Traugott – Dasher 2002; Fisiak ed. 1985). A jelentésváltozás szabályszerűsége nem szigorú szabályosság, hanem a sémákon alapuló valószínűség. A jelentésváltozás és a poliszémia nem jósolható meg természettudományos pontossággal, a valószínűség a jelentésváltozások tendenciáiban mutatkozik meg, legáltalánosabban a konkrét → elvont vagy a feltűnő → kevésbé feltűnő irányokban, mindkettő esetében a fordított hiányával (vö. Lewandowska-Tomaszczyk 2007: 153; specifikusabb jelentésváltozási tendenciákra l. Sweetser 1990; Traugott – Dasher 2002; Tolcsvai Nagy 2011: 102–113). A metonimikus és a metaforikus jelentéskiterjesztéseknek a sémái, tendenciaszerűségükben (szabályszerűségükben) nem különböznek egymástól alapvetően, mert valószínűsíthetők, de nem jósolhatók meg feltétlenül. „A szavak nem véletlenszerűen halmoznak fel jelentéseket, hanem meghatározott kognitív ösvényeket vagy mintákat követnek, amelyek természetesek az emberi megismerésben, és amelyek strukturálják a tapasztalat, a tudás és a nyelv elsajátítását” (Nerlich – Clarke 2003: 7).

A poliszémia sémáinak jellegében és működésében meghatározó szerepe van az elme kapacitásának és egy kultúra, egy közösség befogadóképességének. A dolgok, folyamatok, minőségek, viszonyok és más entitások megnevezésekor a gazdaságosság és a pontosság egymással szemben álló igénye, a két igény egyensúlya fontos motivációs tényező. A gazdaságosság igénye azt kíváná, hogy minél több megismerhető és elkülöníthető entitást lehessen megnevezni minél kevesebb nyelvi elemmel, a teljes poliszémia megvalósulásával (ez az ökonomizmus elve). A pontosság igénye azt kíváná, hogy minden megismerhető és elkülöníthető entitásnak saját külön megnevezése, nyelvi jele legyen, a teljes monoszémia megvalósulásával (ez az izomorfizmus elve). Egyik igény sem valósul meg maradéktalanul a nyelvekben. Mindkét szélső lehetőség megvalósulását kapacitásbeli korlátok akadályozzák. Sem az egyén memóriája, sem egy kultúra, egy közösség felhalmozott ismeretrendszere nem képes rendszeresen és könnyen aktiválható állapotban tartani a jelentések vagy a nyelvi egységek nagy mennyiségét a másik viszonyában, vagy nem tudja működtetni sem a teljes gazdaságosság, sem a teljes izomorfizmus elvét. A kettő közötti feszültséget a poliszémia oldja fel (vö. Haiman 1985; Croft 1990: 192kk; Radden – Panther 2004: 33). A monozém szó nem használja ki a konceptuális potenciált, emellett a poliszém szó elsajátítása könnyebb (Nerlich – Clarke 2003: 12).

A poliszém, tehát több összefüggő jelentéssel bíró szavak és grammatikai elemek összetett kategóriák, amelyek a kategóriák fennmaradását és működését

egyaránt lehetővé tevő tényezők szerint alakulnak. E funkcionális tényezők a következők Geeraerts (1985: 140) szerint:

- i. Információs sűrűség. A kategóriáknak a lehető leginformatívabbnak kell lenniük, ezt az alkonceptusok prototipikus nyalábokba rendezésével érik el.
- ii. Szerkezeti stabilitás. A kategoriális rendszer akkor működik hatásosan, ha nem változik drasztikusan, de nem is túl merev.
- iii. Rugalmas alkalmazkodás. A fogalmaknak a világ változó feltételeihez és a változó kifejezési szükségletekhez kell igazodniuk a használó részéről; integrálniuk kell a szélső vagy új tagokat a stabilitás és a holisztikus minőség elvesztése nélkül.

A poliszémia a szavak jelentésének szerkezetes jellege és dinamikus feldolgozása révén válik lehetővé. A szavak jelentése kognitív tartományokban elrendezett elvont tulajdonságok mint entitások sorából áll össze mátrixszá vagy klaszterré (nyalábbá), hálózat jellegű jelentésszerkezetté (a két rokon modellre vö. Langacker 1987, illetve Geeraerts 1997, 2006). Az egyes elvont, megismerés révén konceptualizált tulajdonságok nem „kész” tárgyak, amelyeket a beszélő belehelyez a teljes jelentésbe, hanem fogalmilag elkülönülnek más tulajdonságoktól, és nem kötődnek kizárólagosan egyetlen szó vagy grammatikai elem jelentéséhez.

Az egy fogalomhoz tartozó tulajdonságok mint entitások többféle módon elrendeződhetnek: egyes tulajdonságok előtérbe kerülnek, mások háttérben maradnak vagy nem kerülnek be a nyaládba. A dinamikus elrendeződés egyik változata az aktív zóna, vagyis a teljes jelentésszerkezetből a pillanatnyi diskurzustérben profilált rész mindenkor körülhatárolása egy jelentésen (egy fogalmon) belül, kontextuális (elsősorban tagmondati) hatásra, alkalmilag (l. Langacker 1987: 271–274). A dinamikus elrendeződés másik változata a nyelvhasználati esemény során végbemenő jelentéskiterjesztés, amely más fogalom konceptualizálása egy már meglévő fogalom és az azt jelölő szó jelentésének a viszonyában, abból a jelentésből kiindulva (vö. Langacker 1987: 70; Lakoff 1987).

Az egy fogalomhoz tartozó tulajdonságok további tulajdonságokkal bővíthetnek, új mátrixok vagy nyalábok, vagyis új jelentések keletkezhetnek konceptualizálók által. A már ismert jelentésből mint egy fogalomhoz tartozó tulajdonságok nyalábjából motivált jelentéskiterjesztéssel létrejövő új jelentések eltérő mértékű átfedésben vannak a kiinduló elsődleges jelentés mátrixával vagy nyalábjával. A jelentéskiterjesztés lehet egyedi és konvencionálódhat.

A beszélő nem „kész” jelentéseket kapcsol össze és tár a hallgató elé, hanem a tagmondat, a szövegkörnyezet és a beszédhelyzet tényezőihez igazítja, a közös figyelemirányítás és közös referenciális jelenet tényezői szerint. Az elvont tulajdonságok nem közvetlenül a megnevezett dolog, folyamat, minőség tulajdonsá-

gai, hanem tapasztalati alapú absztrakciók, a jelentésszerkezet entitás jellegű szemantikai összetevői, tartalmuk fogalmi, státusuk a jelentésszerkezetbeli helyüktől és a többi tulajdonsághoz való viszonyuktól függ. A jelentés leírásában azok a tulajdonságnyalábok (vagy mátrixok) szerepelnek, amelyek viszonylag állandóak (stabilak) és viszonylag gyakoriak.

A nyelv dinamikus használata miatt különbség van a prototípus sematikus, típusjellegű, invariáns jelentése (típusjelentés) mint információ és a példány részben kontextuálisan meghatározott jelentése között. Ez a különbség nem mindig egyértelmű és nem mindig nyilvánvaló, vagyis nem mindig kap közvetlen jelölést. A szó jelentése egyrészt sematikus, olyan információkat tartalmaz, amelyek a számos különböző használatból erednek és összegződnek a típusjelentésben. Másrészt olyan specifikus szemantikai információkat tartalmaz, amelyek részben megfelelnek és megvalósítják a sematikus jelentést, és tartalmazzák a megvalósításban szerepet játszó kontextust. Kérdéses, hogy a beszélő meddig, milyen részletességig bont le egy poliszém hálózatot specifikusabb fogalmakig (Langacker 1991: 267). A beszélő a hallgatóval együtt egyezkedéssel alakítja ki az aktuális és autentikus jelentést. „[A] nyelvi jelentés cselekedetei szubjektívan konstruálódnak, amennyiben egy interszjektívan megosztott szövegvilágban hoznak létre értelmet [...] a jelentés cselekedetei nem mentális reprezentációkat szállítanak egy egyéntől a másig, hanem a közös figyelem tárgyait helyezik előtérbe egy adott kommunikációs helyzetben [...] az igazság ekkor a sikeresen elért közös referencia” (Lewandowska-Tomaszczyk 1985: 300; Sinha 1999: 232). Az interszjektívan létrehozott jelentés végső soron a séma és a kontextuális megvalósulás közötti viszonyban konstruálódik meg a nyelvi interakció során, a közös figyelmi jelenet interszjektív műveleteiben. A „szubjektív” jelző a beszélői és hallgatói perspektívát nevezi meg, arra a körülményre utalva, amely szerint a beszélő és a hallgató mindig meghatározott fogalmi perspektívából dolgozza fel a nyelvileg kifejezendő vagy kifejezett mentális tartalmat.

Régen fölismert tény, hogy különbség van a poliszémia (különböző jelentések) és egyik oldalról a szemantikai határozatlanság, másik oldalról a homonímia között. A szemantikai határozatlanság egyes esetekben jól elkülöníthető a poliszémiától. Például a *szomszéd* főnév nem tartalmaz információt a nemre vonatkozóan, vagyis a szemantikai határozatlanság e tekintetben jellemző rá („A szomszédom kórházban dolgozik.”); a szövegkörnyezet azonban egyértelműsítheti („A szomszédom ápolónő.”) (vö. Geeraerts 1993). A *szomszéd* főnév két előző mondatbeli példája nem tekinthető poliszémiának.

A határ a poliszémia, a határozatlanság és a homonímia között általában bizonytalan, nehezen határozható meg, a három tartomány egy kontinuumot alkot (l. Geeraerts 1993; Sandra – Rice 1995). Ahogy a fonológiai vagy szemantikai variáció nő, úgy lesz egyre nehezebb a változatokat egyetlen sematikus repre-

zentáció alá besorolni; Taylor (2003: 32–33) példáival: *eszik húst, eszik fagyaltot; eszi a rozsda a fémét, eszi az infláció a pénzt.*

2.2. A jelentések elhatárolása

A poliszémikus jelentésszerkezetekben (jelentéshálózatokban) a jelentések különböző mértékben, eltérő élességgel különülnek el, a sematikus típus- és kontextuális példányjelentés, illetve a poliszémia és a határozatlanság közötti bizonytalan határok miatt. A nyelvi elemek rendszerszerűen saját természetes közegekben adathatók és vizsgálhatók, vagyis közvetlen nyelvi környezetükben, kontextusukban. Ezek a kontextusok szintén tipizálhatók és statisztikailag mérhetők, minél nagyobb és tagoltabb a korpusz, annál jobban. A kollokációs technikák, a kollostrukturális megközelítés összetettebb funkcionális leírást enged meg a korábbiakhoz képest (l. Stefanowitsch – Gries 2003).

A poliszém szerkezetben lévő jelentések elhatárolása a mindenkori beszélő (vagyis a kontextuális jelentéshasználat) nézőpontjából történik, a perspektívtárság megőrzésével. Mivel azonban a mindenkori beszélő nem tudja bemutatni saját szemantikai tudását rendszeres módon, ezért a kontextuális példányok típusba rendezése a beszélői nézőpontok összegzésével, a nyelvet vizsgáló, leíró (vagyis idealizáló, sematizáló) összegzésével hajtható végre. A jelentés módszertani, tudományos hozzáférhetőségéhez, a szemantikai adatok kérdéséhez az intuíció, az introspekció, az idiolektális és dialektális variabilitás, a pszicholingvisztikai és szövegkorpusz-nyelvészeti vizsgálatok témakörében l. Geeraerts 1999; Tuggy 1999; Talmy (é.n.); Cuyckens – Zawada 2001; Kertész et al. 2012 tanulmányait.

A beszélő számára nem vagy nem feltétlenül aktiválódik tudatosan egy jelentéssel egy másik jelentés is a poliszém hálózatban (tehát például egy metafora forrástartomány). A beszélő nem tud feltétlenül beszámolni egy szó teljes poliszém hálózatáról és az egyes jelentések közötti kapcsolatok meglétéről és természetéről (erre l. Sandra – Rice 1995; Croft 1998; Sandra 1998; Tuggy 1999 vitáját). Nyelvi tudásában, fogalmi ismereteiben az egyes jelentések (fogalmak, kategóriatagok) közötti összefüggések azonban hosszú távon meglehetnek vagy aktuálisan létrejöhetnek, a megismerés jellemző sémái szerint.

Az idealizált, sémákat bemutató nyelvreírásban az egyes jelentések megneveződnek, szemantikai tartalmuk meghatározódik, és a közöttük lévő kapcsolatok is meghatározott szempontok szerinti leírást kapnak. Ezáltal az egyes jelentések határai és tartalma egyértelműbbé válik.

2.3. A jelentések közötti szemantikai kapcsolatok rendszere

A szavak poliszém szerkezete, tehát az összefüggő jelentések hálózata a megismerő elme működésének mintáit követi, úgy, ahogy az például a főnév vagy az ige jelentése esetében is megmutatkozik. A poliszém nyelvi egység jelentései há-

lózatot, jelentéshálózatot alkotnak. A leírás a típusjelentések hálózatát mutatja be.

A jelentéshálózat egyes jelentései általában radiálisan, sugarasan rendeződnek el, hálózatot alkotva: az egyes jelentések egy elsődleges, központi jelentés körül sugarasan kapcsolódnak a központi jelentéshez, illetve különböző módon és mértékben egymáshoz, a leíró modellben, indokoltan feltételezve a megfelelő mentális elrendeződést (vö. Lakoff 1987; Langacker 1987; Geeraerts 1997, 2006; Lewandowska-Tomaszczyk 2007). A viszony részleges átfedésekkel valószínűleg, a családi hasonlóság elve szerint. Az elsődleges jelentéshez szemantikai kiterjesztéssel kapcsolódik a több jelentés. Nem minden jelentés kapcsolódik az elsődleges jelentéshez közvetlenül.

- A poliszém jelentéshálózat elsődleges jelentése általában az a jelentés, amely
- a legközvetlenebb tapasztalaton alapul,
 - a szó prototípushatásokat mutató, alapbeállítású, legfeltűnőbb jelentése, amely kontextus nélküli említéskor elsőként előhívódik, illetve amelyhez a legkisebb mentális erőfeszítéssel rendelhető hozzá relevánsnak tűnő kontextus,
 - nem feltétlenül a történetileg, etimológiailag első jelentés (l. többek között Giora 1997, Evans 2003).

Az elsődleges jelentés elsődlegessége nem kizárólagos, egy nyelv beszélői eltérhetnek az elsődleges jelentés kijelölésében. Az elsődleges jelentés történetileg megváltozhat, átvehető egyik jelentésről a másikra a hálózaton belül (ez a folyamat játszódott le például a *sajtó* magyar főnévvel). Vannak olyan poliszém hálózattípusok, amelyekben nincsen közvetlen tapasztalati alapú, feltűnő elsődleges jelentés, a hálózat középpontja üres (ilyenek tekinthető például a *szerep* főnév).

A jelentéskiterjesztés mint jelentésváltozás szabályszerű minták szerint történik: a jelentéskiterjesztést a beszélő ember kognitív műveletekkel hajtja végre, vagyis a meglévő jelentéseken mint fogalmi szerkezeteken fogalmi műveleteket végez. A jelentéskiterjesztés kognitív műveletei egy poliszém jelentéshálózatban új poliszém jelentéskapcsolatot hoznak létre. A jelentéskiterjesztés kognitív műveleteinek fajtái egyúttal poliszém jelentéskapcsolatok típusai is: műveletek, amelyek szemantikai szerkezeteket hoznak létre.

A poliszém jelentéskiterjesztés során a kiinduló elsődleges jelentés elvont tulajdonságainak egy része megfelelési kapcsolatba kerül a megnevezendő másik fogalom elvont tulajdonságainak egy részével, míg más tulajdonságaikban különböznek egymástól. A részlegesen korrespondáló tulajdonságok eltérő nyálábokba (mátrixokba) rendeződnek a kategorizáció során, így jön létre a poliszémia: más fogalom megnevezése részben azonos elvont tulajdonságokkal, rész-

ben más elvont tulajdonságokkal, eltérő elrendezésben, más jelentéshálózatban (mátrixban).

Két vagy több jelentésszerkezet (elvont tulajdonságok nyalábja) közötti szemantikai viszonyt általában szabályszerű kognitív sémák (minták) szerint hozza létre a beszélő. A leggyakoribb és legkönnyebben működtetett szabályszerű kognitív sémák (a részleges fogalmi megfelelések műveleti típusai) a poliszémia műveleteiben a következők: metonimizáció, metaforizáció, generalizáció, specifikáció, sémaátalakítás (vö. Cuyckens – Zavada 2001). A sémák műveletek sémái, amelyek szerkezetek létrehozását segítik. A metonimikus figyelemáthelyezés és a metaforikus jelentéskiterjesztés esetén, valamint a specifikáció és a generalizáció esetén a két vagy több jelentés között részleges szemantikai megfelelések vannak, amely megfelelések egyes elvont tulajdonságok sematikus megfelelései.

Az aktivált jelentések megerősíthetik egy szó poliszém hálózatában a jelentéseket, azaz könnyebben aktiválhatóvá válnak az egyes jelentések. Az egyes jelentések a természetes konceptuális közegükben hívódnak elő, amelyben az aktuális jelentés egyértelműsödhet, vagy fordítva, homályossá válhat, a jelentésszerkezetek kontextuális igazíthatósága által.

A poliszém hálózaton belüli jelentések közötti kapcsolat mértéke változó az egyes jelentések közötti szemantikai távolságtól függően. Azokban az esetekben, amikor két jelentés egy fogalom két fogalmi összetevőjét vagy két egymást átfedő fogalmat jelöl, a szemantikai viszony a kapcsolatok összetettsége és sűrűsége miatt közeli. Az egyes jelentések közötti kapcsolat általában távoli, ha két egymástól teljes mértékben különböző fogalmat jelöl a két jelentés, amely fogalmak a megismerésben valamilyen motiváció révén kerülnek egymással kapcsolatba (a motivációra l. Blank 1999; Cuyckens et al. 2003; Radden – Panther 2004).

A poliszém hálózaton belüli egyes jelentések nem feltétlenül egyetlen típusú művelettel kapcsolódnak össze. A közeli szemantikai kapcsolatban álló jelentések gyakran több poliszém műveleti típussal is egymáshoz kötődnek. A szemantikailag távoli jelentéskapcsolatok általában egyetlen művelettípuson alapulnak.

A poliszém hálózaton belül egy leíró nézőpontból egy jelentés több más jelentéssel is szemantikai kapcsolatban állhat: ez mutatható ki például a *fej* főnév alábbi leírásában, a 17. 'vezető' jelentés az 1. 'testrész' és a 9. 'elme' jelentéshez képest érthető meg. A poliszém hálózaton belül egy másik leíró nézőpontból egy fogalmi szerkezet, séma több jelentésben is jelen lehet, összekapcsolva az adott jelentést egy másikkal, ezáltal két hálózaton belüli jelentés egy harmadik jelentés kialakításában vesznek részt. Ez mutatható ki például a *fej* főnév alábbi leírásában, a 10. 'emlékezet' jelentés egy kiágazásában: a *nem fér a fejébe* kifejezésben a 9. 'működő elme' és a 10. 'emlékezet' jelentések együttesen is érvényesülnek, a TARTÁLY fogalmi metafora megvalósulásában.

A jelentések mint fogalmi szerkezetek nem magukban állnak, hanem egy tágabb fogalmi hatókörön belül, amely hatókör a világról való ismereteken nyugszik asszociatív alapon. E szemantikai hatókör szerkezeti megvalósulásainak egy része kollokációs struktúrákban konvencionálódik, más részük nem tartalmazza nyíltan a tágabb fogalmi hatókört. Ezért a poliszémia leírásában indokolt olyan idiomatikus kifejezéseket és birtokos vagy minőségjelzős főnévi szerkezeteket bevonnunk, amely szemantikai szerkezetek a beszélők számára részlegesen átláthatók, vagyis nem kizárólag egységként dolgozzák fel, hanem részeik szemantikai jellemzői és kapcsolatai is előhívódnak, például metaforikus forrástartományaik (l. a *fej* főnév elemzésében a 14., 16., 20. jelentéseket).

3. A fej főnév poliszém hálózata

Az alábbi részben a magyar *fej* főnév poliszém hálózatának bemutatása következik. Az elemzés huszonnégy jelentésre tér ki, további adathozható vagy valószínűsíthető jelentéseket nem tárgyal. A bemutatás nem tekinthető teljesnek módszertani szempontból: nincsenek olyan magyar nyelvészeti adatbázisok, korpuszok, amelyekkel minden valóban használt és elkülöníthető jelentés maradéktalanul felderíthető. Ez a belátás nem az alkalmazott elméleti és módszertani keret hiányossága, hanem elsősorban a használati eseményekhez való hozzáférés korlátozottságából, valamint a nyelv dinamikusan változó jellegéből ered. Az elemzés adatai elsősorban a Magyar Nemzeti Szövegtár összes magyarországi regiszteréből származnak, a szöveges példák szintén ebből az adatbázisból valók, további forrásokkal együtt. A *fej* főnév *fő* alakváltozata külön nem része az elemzésnek, csak a 'vezető' jelentés példáiban fordul elő. Jóllehet e szó fogalmi hálózata és kapcsolata az itt tárgyalandó *fej* főnévvel összetett és jelentős, meghaladja a jelen leírás keretét. Szintén csak említeni lehet a *fej* főnév képzéseken és összetételeken alapuló fogalmi rendszerét, amely nem különül el éles határral a szűkebb poliszém hálózattól. A *fej* főnév fogalmi kiterjesztéseit bőséges példanyagon, felsoroló jelleggel tárgyalja Bańcerowski (2007).

3.1. A főnév poliszémiája

A poliszémia jelenségét elsőként a *fej* főnév poliszém hálózatán érdemes bemutatni. A *fej* főnév ősi, finnugor eredetű szó, testrészt jelöl elsődleges jelentésével, közvetlen és folyamatos tapasztalaton alapul. A *fej* főnévnek nagyméretű fogalmi hálózatát tartja fenn és változtatja a magyar kultúra közössége, kiterjedt szemantikai és lexiko-morfológiai hálózattal együtt, beleértve további szemantikai kiterjesztés eredményeként a képzett és összetételi alakok rendszerét.

A *fej* főnév, a főnév kategória szemantikai és morfoszintaktikai jellemzőivel. Ezért a *fej* főnév elemzését a főnév szemantikai elemzésével lehet kezdeni. A főnév dolgot jelöl. A fogalmi archetípusok egyike a dolog. A prototipikus dolog a fizikai tárgy. Más dolgokat általában a fizikai tárgyak sémájának analógiájára, mintájára dolgoz fel az emberi megismerés. A dolog nem magában áll a világban, hanem más dolgok viszonyában, az egyedi főnév nem magában áll a nyelvben, hanem más főnevek viszonyában. A főnév prototípusúhatások szerint működő kategória, melyben a példányok sugaras szerkezetben helyezkednek el (vö. Langacker 1987: 183–213, 1991; Tolcsvai Nagy 2011: 39–74).

A főnév jelentése szerkezetes, miképp a dolog fogalma is strukturált. Valamely dolog kategóriája, a róla való fogalmi tudás az absztrahált és sematizált tulajdonságok hálózataként áll össze. A feldolgozott tulajdonságok entitásokká absztrahálódnak. A tulajdonságok nem a dolog tulajdonságai, hanem a jelentésszerkezet entitás jellegű szemantikai összetevői, tartalmuk fogalmi (szemantikai), státusuk a jelentésszerkezetbeli helyüktől és a többi tulajdonsághoz való viszonyuktól függ. A fogalom szerkezete mint hálózat kölcsönös kapcsolatban álló entitások szerkezete.

Egy dolog tulajdonságait reprezentáló entitások megismerési tartományokban (kognitív tartományokban) írhatók le. A megismerési tartomány a megismerés egy jellegzetes fogalmi közege, például az egyszerűek közül a háromdimenziós tér, a méret, a szín, az összetettebbek közül például a funkció, az érték, a szépség. A megismerési tartományban a dolog (tulajdonság) más dolgok háttere előtt profilálódik, jelölődik. A főnév jelentése olyan kognitív tartományok (bázistartományok) sorából áll össze mátrixszá, amelyek az adott entitás valamely „a konceptuális potenciálnak kognitív szempontból tovább nem redukálható reprezentációs terei[t]” (Langacker 1991: 4) tartalmazzák a figura-alap viszonyban (e viszony szakirodalmi megalapozására l. Chafe 1976, Talmy 1978, továbbá Langacker 1987). A figura-alap viszony lényege abból ered, hogy a nyelvi kifejezések az entitások megnevezésekor a figyelmet mindig valamilyen specifikus fókuszba irányítják, vagyis a kifejezés egy meghatározott profilt helyez el a konceptuális alap hatókörén belül. „Egy kifejezés profilja az entitás, amit jelöl vagy amire vonatkozik, és mint ilyen az aktivált teljes fogalmon belül a figyelem fókusza” (Langacker 1999: 45). A *kés* főnév jelentésében a méret tartományában a figura a prototipikus méret (a háromdimenziós tér alapján vagy a prototipikus hosszúság a kétdimenziós tér alapján), az anyag tartományában a fém (acél) a figura más szóba jöhető anyagok alapján, a készlet tartományában a figura a kés a villa és kanál alapján, a funkció tartományában a figura a kanonikus funkció (a vágás) más funkciók alapján stb.

Mint fontosabb szó volt róla, az egyes elvont, megismerés révén konceptualizált tulajdonságok (információk) nem „kész” tárgyak, amelyeket a beszélő belehelyez a teljes jelentésbe, hanem fogalmilag elkülönülnek más tulajdonságoktól,

és nem kötődnek kizárólagosan egyetlen szó vagy grammatikai elem jelentéséhez. A tulajdonságok mint entitások komplex mátrixba rendeződnek (Langacker 1987), illetőleg nyalábokba (klaszterekbe; Geeraerts 1997, főképp 47–62). A fogalom, illetve a jelentés ilyen a posteriori elrendeződése a prerotípuselv szerinti kategorizáció mindenkor megvalósulása (vö. Rosch 1978: 40–41). Az egy fogalomhoz tartozó tulajdonságok mint entitások többféle módon elrendeződhetnek: egyes tulajdonságok előtérbe kerülnek, mások háttérben maradnak vagy nem kerülnek be a nyalábba. Mind az aktív zóna kijelölése, mind a nyelvhasználati esemény során véghezvitt jelentésváltozás dinamikus abban az értelemben, hogy

- a beszélő nem „kész” jelentéseket kapcsol össze és tár a hallgató elé, hanem a tagmondat, a szövegkörnyezet és a beszédhelyzet tényezőihez igazítja, a közös figyelemirányítás és közös referenciális jelenet tényezői szerint;
- a beszélő egyezkedéssel a hallgatóval együtt alakítja ki az aktuális és autentikus jelentést.

3.2. A főnév poliszém hálózatának leírása

A főnév, azon belül a jelen tanulmányban példaként a *fej* főnév poliszém jelentéshálózatának a leírásakor az elsődleges jelentéstől különálló jelentésnek azok a jelentésszerkezetek tekinthetők, amelyek

- a tulajdonságnyalábok (vagy mátrixok) együttállásában viszonylag állandóak (stabilak) és viszonylag gyakoriak;
- nyalábokként, a tulajdonság-együttállásokként a beszélő számára jelentésként értődnek, és így használják azokat.

A leírás teljességre törekszik, vagyis a tulajdonságokat általában aktiválhatónak, fölismerhetőnek és leírhatónak veszi, a mindennapi megismerő tapasztalat alapján leginkább elvárható tulajdonságokkal egy-egy kognitív tartományon belül. A nyelvhasználat során a konceptualizálók csak a tulajdonságok egy részét tudják egy figyelmi pillanatban előhívni (ez az aktív zóna), és nem tudnak minden vagy minden lényeges tulajdonságról beszámolni. Ugyanakkor a teljes nyaláb (vagy mátrix) idealizált kidolgozását az indokolja, hogy a különböző nyelvhasználati eseményekben, a különböző kontextusokban eltérő aktív zónák emelkednek ki, amelyekkel a konceptualizálók fogalmilag bánni tudnak, és amelyekből összeállítható a teljes (vagy megközelítőleg teljes) jelentésszerkezet.

A poliszém hálózat leírásának első szakasza az egyes jelentések leírása és az egyes jelentések közötti kapcsolatok leírása. A leírás első szakaszába a következő műveletek tartoznak:

- az egyes jelentések elemzése a fontos elvont tulajdonságok bemutatása révén, a beszélői nézőpontok összegzéseként,
- a tulajdonságok adott nyelvének (mátrixának) az összegzése egyetlen tömör jelentésmegnevezésben,
- az egyes jelentések közötti kapcsolatok leírása jelentésenként.

A poliszém hálózat leírásának második szakasza az egyes jelentések közötti teljes hálózat bemutatása. A leírást példák követik, ezek között a mondat alakúak a Magyar Nemzeti Szövegtár adatbázisából származnak.

A poliszém hálózat leírása az elsődleges jelentésből indul ki. A többi jelentés kettős leírást kap: önmagában és az elsődleges, valamint szükség szerint további jelentésekhez viszonyítva, hiszen mindegyik jelentés megnevezése az elsődleges jelentés megnevezése morfofonológiailag, egyúttal valamilyen módon és mértékben aktiválva az elsődleges jelentés fogalmát az adott szó elsődleges jelentése értelmében. A jelentések közötti kapcsolatok leírásában csak abban az esetben kap megnevezést a Lakoff – Johnson (1980) által kanonizált fogalmi metaforamegnevezés, ha az megfelelő mértékben jellemzi a két jelentés közötti kapcsolatot. A kapcsolatok összetett volta további részletességgel nem elemezhető a jelen tanulmányban. Az egyes jelentések közötti szemantikai kapcsolat nem közvetlen logikai kategoriális levezetés, hanem viszony, amely az elvont tulajdonságok részleges együttállásának valamilyen módozatán alapul, kognitív motivációk révén.

A leírásban az egyes elkülönített jelentések számot kapnak, és egymás után következnek a tárgyalásban. Sem a számozás, sem az egymásra következés nem tartalmaz hierarchiát vagy közvetlen levezetést. A jelentések szemantikai összefüggései a szöveges leírásban fejtődnek ki, sugaras szerkezetű hálózatukat az 1. ábra mutatja be (l. a 325. oldalon).

Az alábbiakban a magyar *fej* főnév poliszém hálózatának elemzése olvasható, a fent megadott szempontok és elemzési módszer alapján.

3.4. A magyar *fej* főnév jelentéshálózata

A magyar *fej* főnév elkülönített jelentései és a közöttük lévő szemantikai összefüggések.

1. Fontos kognitív tartományok, amelyek elvont tulajdonságokat profilálnak, és amelyek rendszeresen együttállásban jelentkeznek:

1. általános kategoriális státus: dolog; fizikai tárgy és biológiai létező; anyagban létezik, térben körülhatárolt, a térben meghatározott helye van, időben állandó, élő egység

2. közvetlen tapasztalati és fogalmi közeg (hatókör, tartomány), amelyben profilálódik: az emberi test mint fizikai tárgy, biológiai létező és élő személy egészként, önreflexíven is
3. térbeli hely: térbeli elhelyezkedése a test egészéhez, a törzshöz viszonyítva állapítható meg (a teljes alak legfelső részén; a kanonikus emberalak álló alak)
4. tartás (térbeli, általánosan és a testhez viszonyítva): egyenes, lehajtott, fölvetett
5. alak: jellegzetes alakja van (ovális, a feltűnő alaki részek: orr, fül, száj, szem), az alak mint kategória példányai jellegzetes alakok sémákban; a sémákon túl egyedi, alakról felismerhető, személyhez kötődő forma
6. méret: viszonyított egy mérettartományon belül, az átlagos méret a prototipikus
7. anyag: összetett, az élő testre jellemző
8. szerkezet (az egészé, sematikus): jellegzetes szerkezete van: külső kemény védő burkolat, sérülékenyebb, értékes belső funkcionális rész; a TARTÁLY séma érvényesül a feldolgozásban
9. szerkezet (a felületé): a felülete erőteljesen tagolt (arc- és hátsó koponyarész, érzékszervek külső részei, orr és száj, haj);
10. részek a teljes fejen belül: az agyvelő, az érzékszervek, a száj- és orrnyílás, arcüreg;
11. funkció: számos kanonikus funkciót lát el (fő funkció: vegetatív és mentális irányítóközpont)
12. érték:² abszolút érték
13. esztétikum, szépség: az esztétikum különböző változatai és fokozatai

A tulajdonságok nyálábjából összeálló jelentés megnevezése: **fej testrész** (emberé, általános tapasztalati nézőpontból).

A jelentés szerkezete a közvetlen mindennapi „népi” kategorizáció alapján alakul ki, ahogy közvetlenül érzékelhető a konceptualizáló számára. Minden ember „belülről”, önmagán tapasztalva is jut ezekhez az ismeretekhez, a tapasztalat ebben az esetben önreflexív.

- (1) ittam sok egyebet és EGY korty sört (akkor még utáltam), no aztán harmadnap is fájt még a *fej*, nemtom miért. Alapvetően amúgy ez a topik nem a másnaposságról szól, hanem a bulis élmények kiregéléséről.

² Az emberi megismerés által kategorizált enititások tartalmazznak értéktényezőt, ezért a nyelvi elemek jelentésszerkezete tartalmaz értéktényezőt. Az itteni elemzés az egyszerű abszolút érték, általános érték, negatív érték skálát alkalmazza.

2. Fontos kognitív tartományok, amelyek elvont tulajdonságokat profilálnak, és amelyek rendszeresen együttállásban jelentkeznek:

1. általános kategoriális státus: dolog; fizikai tárgy és biológiai létező; anyagban létezik, térben körülhatárolt (a fejtetőtől a koponyaalapig, illetve az alsó állkapocsig), a térben meghatározott helye van, időben állandó, élő egység
2. közvetlen tapasztalati és fogalmi közeg (hatókör, tartomány), amelyben profilálódik: az emberi test mint fizikai tárgy, biológiai létező és élő személy egészként, önreflexíven is
3. térbeli hely: térbeli elhelyezkedése a test egészéhez, a törzshöz viszonyítva
4. alak: jellegzetes alakja van, a teljes alak és az alak részeinek kategorizált típusaival
5. méret: pontos méretek, átlagméret, a méret adatolt változatossága
6. anyag: a fej különböző részeinek biológiai anyaga
7. szerkezet: csontos részek (koponyacsontok, arccsontok, alsó állkapocs), fogsor, üreges részek (koponyaüreg, dobüreg, orrüreg, orr-melléküregek, száj- és garatüreg), lágyszöveti részek (kötőszövet, izomszövet, nyálkahártya), bőr, idegpályák, véredények, kiválasztó szervek, agyvelő és részei, érzékszervek (látó-, halló-, szagló- és ízlelőszervek), csatlakozás a törzshöz
8. funkció: számos kanonikus funkciót lát el (vegetatív és mentális irányítóközpont)

A tulajdonságok nyalábjából összeálló jelentés megnevezése: **fej testrészt** (emberé és állaté, tudományos nézőpontból).

A tudományos megismerés számára, a tudományos kategorizáció eredményeként, definíciókkal kidolgozott jelentés. Ez a jelentés az 1. jelentésből indul ki, nagymértékben megegyezik azzal, de figyelemáthelyezés és kiterjesztés révén az egyes elvont tulajdonságok specifikusabbak, részletesebbek, és a teljes jelentésmátrix kiterjedtebb. A tapasztalat, empirikus adatok alapján kidolgozott fogalom nem önreflexív, hanem tárgyiasító.

- (2) Az átlagosnál nagyobb fej családi örökség ugyanúgy lehet, mint vízfejűség vagy úgynevezett nagyagyúság velejárója, amelynek a háttérben agyi betegség is meghúzódhat. Az aránytalanul kis *fej* ugyanakkor szinte kivétel nélkül valamilyen bántalom következménye. Ebben örökletes (kromoszomális) rendellenesség ugyanúgy közrejátszhat, mint a koponyacsontok idő előtti összezsugorodása, valamint előnytelen anyai hatás: például gyógyszer- és alkoholfogyasztás vagy toxoplazmával, citomegalovírus és herpeszvírussal, valamint a rózsahimlő vírusával való fertőződés.

3. Fontos kognitív tartományok, amelyek elvont tulajdonságokat profilálnak, és amelyek rendszeresen együttállásban jelentkeznek:

1. általános kategoriális státus: dolog; fizikai tárgy és biológiai létező; anyagban létezik, térben körülhatárolt, a térben meghatározott helye van, időben állandó, élő egység
2. közvetlen tapasztalati és fogalmi közeg (hatókör, tartomány), amelyben profilálódik: az állati test mint fizikai tárgy, biológiai létező és élő személy egészként
3. térbeli hely: térbeli elhelyezkedése a test egészéhez, a törzshöz viszonyítva állapítható meg (a teljes alak elülső részén; a kanonikus állatalak álló alak, fejével előre)
4. tartás (térbeli, általánosan és a testhez viszonyítva): egyenes, lehajtott, fölvetett
5. alak: jellegzetes alakja van, a feltűnő alaki részek: orr, fül (ha van vagy látszik), száj, szem, az alak mint kategória példányai jellegzetes alakok (állatonként jellegzetes); a sémákon túl egyedi, alakról felismerhető, személyhez kötődő forma
6. méret: viszonyított egy mérettartományon belül, az átlagos méret a prototipikus
7. anyag: összetett, az élő testre jellemző
8. szerkezet (az egészé, sematikusan): jellegzetes szerkezete van: külső kemény védő burkolat, sérülékenyebb, értékes belső funkcionális rész; a TARTÁLY séma érvényesül a feldolgozásban
9. szerkezet (a felületé): a felülete erőteljesen tagolt (arc- és hátsó koponya-rész, érzékszervek külső részei, orr és száj, haj)
10. részek a teljes fejen belül: az agyvelő, az érzékszervek, a száj- és ornyílás
11. funkció: számos kanonikus funkciót lát el (fő funkció: vegetatív és mentális irányítóközpont)
12. érték: általános érték
13. esztétikum, szépség: az esztétikum különböző változatai és fokozatai

A tulajdonságok nyalábjából összeálló jelentés megnevezése: **fej testrész, állaté** (általános tapasztalati nézőpontból).

A jelentés szerkezete a közvetlen mindennapi „népi” kategorizáció alapján alakul ki, ahogy közvetlenül érzékelhető a konceptualizáló számára. Az 1. jelentéssel nagyrészt megegyezik. Különbségek az 1. jelentéshez képest: közvetlenül „belülről” nem tapasztalható, nem önreflexív; az egyes tulajdonságok specifikus jellemzőikben térnek el az 1. jelentéstől.

(3) figyelheted őket, és nem unod meg. Hogy ül le! Mancsok szépen egymás mellé, farkok körbetekerve, *fej* magasra... gyönyörű! -)))

4. Fontos kognitív tartományok, amelyek elvont tulajdonságokat profilálnak, és amelyek rendszeresen együttállásban jelentkeznek:

1. általános kategoriális státus: dolog; fizikai tárgy és biológiai létező; anyagban létezik, térben részben körülhatárolt vagy körülhatárolatlan, a térben meghatározott helye van, időben állandó, élő egység
2. közvetlen tapasztalati és fogalmi közeg (hatókör, tartomány), amelyben profilálódik: állat teste
3. térbeli hely: térbeli elhelyezkedése a test egészéhez viszonyítva állapítható meg (a teljes alak valamely részén)
4. alak: nincs külön jellegzetes alakja vagy a teljes test alakjával együtt van
5. szerkezet: nincs külön jellegzetes külső szerkezete vagy alig tagolt, belső szerkezete
6. funkció: kevés kanonikus élettani funkciót lát el

A tulajdonságok nyalábjából összeálló jelentés megnevezése: **ál-fej testrészt** (állaté, általános tapasztalati nézőpontból).

Ez a jelentésszerkezet biológiai értelemben nem fejet jelöl; olyan állat részét jelöli (például tápláléknyílással), amelynek nincs különálló feje. A 3. és a 4. jelentés között metaforikus kapcsolat van: a forrástartomány a 3. jelentés, a cél-tartomány a 4. (a részben megfeleltethető tulajdonságok: állat testének az a része, amely a test elülső vége, többnyire a tápláléknyílással, valamely érzékelőszervvel, de nem különül el úgy, ahogy a prototipikus fej). ÁLLATI TEST FUNKCIONÁLIS RÉSZE FEJ.

(4) [a pióca] a magyar édesvizek egyik legközönségesebb lakója. A *fej* a szájszelvénnel gyűrűs szívókává alakul át.

5. Fontos kognitív tartományok, amelyek elvont tulajdonságokat profilálnak, és amelyek rendszeresen együttállásban jelentkeznek:

1. általános kategoriális státus: dolog; fizikai tárgy; anyagban létezik, térben körülhatárolt, az emberi vagy állati fej csontozata mint fizikai tárgy magában vagy csontváz részeként, halott ember vagy állat maradványa
2. közvetlen tapasztalati és fogalmi közeg (hatókör, tartomány), amelyben profilálódik: a teljes emberi vagy állati csontváz
3. alak: jellegzetes alakja van, a fej csontos részeinek (koponyacsontok, arc-csontok, alsó állkapocs) alakja

4. méret: viszonyított egy mérettartományon belül, az átlagos méret a prototipikus
5. anyag: csont
6. szerkezet (az egészé, sematikusan): fej csontos részeinek (koponyacsontok, arccsontok, alsó állkapocs) szerkezete, belül üreges
7. szerkezet (a felületé): a felülete erőteljesen tagolt, fej csontos részeinek (koponyacsontok, arccsontok, alsó állkapocs) szerkezete
8. szín: csontszín

A tulajdonságok nyalábjából összeálló jelentés megnevezése: **koponya** (emberé, állaté, általános tapasztalati és tudományos nézőpontból).

Az 5. jelentés metonimikus rész-egész viszonyban áll az 1., 2., 3. jelentéshez viszonyítva: az 5. jelentés mint a fej külső csontburkolata a rész, a fej testrész (1., 2., 3. jelentés) az egész. Egyúttal metaforikus, a forrástartomány az élő fej, a céltartomány a fej csontozata, koponya, a (részben) megfeleltethető tulajdonságok: fizikai tárgy, csontváz része, alak, méret, anyag, szerkezet: A KOPONYA FEJ.

- (5) egy eddig ismeretlen faj került elő. A húsevő óriáshüllő 160 megkövesedett csontdarabjából összeállítható a dinó csaknem egész csontváza a *fej* kivételével.

6. Fontos kognitív tartományok, amelyek elvont tulajdonságokat profilálnak, és amelyek rendszeresen együttállásban jelentkeznek:

1. általános kategoriális státus: dolog; fizikai tárgy és biológiai létező; anyagban létezik, térben körülhatárolt, a térben meghatározott helye van, időben állandó, élő egység
2. közvetlen tapasztalati és fogalmi közeg (hatókör, tartomány), amelyben profilálódik: kéz, láb, továbbá a teljes emberi test mint fizikai tárgy és biológiai létező
3. térbeli hely: térbeli elhelyezkedése a karhoz vagy a lábhoz viszonyítva állapítható meg (a teljes kar vagy láb legelső részén)
4. alak: jellegzetes alakja van; a sémákon túl egyedi, alakról felismerhető, személyhez kötődő forma
5. méret: viszonyított egy mérettartományon belül, az átlagos méret a prototipikus
6. anyag: összetett, az élő testre jellemző
7. szerkezet: kézfej: kéztő, csukló, kézhát, tenyér, ujjak; lábfej: boka, sarok, rüsz, ujjak
8. funkció: számos kanonikus funkciót lát el (fő funkció: kézfej: fogás, manipuláció, lábfej: állás, járás)
9. érték: abszolút érték
10. esztétikum, szépség: az esztétikum különböző változatai és fokozatai

A tulajdonságok nyalábjából összeálló jelentés megnevezése: **kéz, láb elülső része** (általános tapasztalati és tudományos nézőpontból).

A 6. jelentés metaforikus kapcsolatban áll az 1. jelentéssel. A forrástartomány aktív zónája: a fej mint rész a törzshöz mint egészhez képest, fizikai tárgy, fontos biológiai funkció, térbeli elhelyezkedés (a test egy része a testen elől vagy felül helyezkedik el). A céltartomány aktív zónája: kéz, láb elülső része mint rész a kézhez vagy karhoz, illetve a lábhoz mint egészhez képest, fizikai tárgy, fontos biológiai funkció, térbeli elhelyezkedés (a test egy része a testen elől vagy felül helyezkedik el): KÉZ, LÁB ELÜLSŐ RÉSZÉ FEJ.

(6) a választ már a színpad magasából újra leeresztett, csakhogy élére fordított *kézfej* mellett állva hallgatja

7. Fontos kognitív tartományok, amelyek elvont tulajdonságokat profilálnak, és amelyek rendszeresen együttállásban jelentkeznek:

1. általános kategoriális státus: dolog; fizikai tárgy, ember alkotta (artefaktum); anyagban létezik, térben körülhatárolt, a térben meghatározott helye van, időben állandó
2. közvetlen tapasztalati és fogalmi közeg (hatókör, tartomány), amelyben profilálódik: lábbeli vagy harisnya, az öltözködés fogalmi tartományában, az emberi testhez, annak részeihez viszonyítva
3. térbeli hely: térbeli elhelyezkedése a lábbelihez vagy harisnyához viszonyítva állapítható meg (a teljes lábbeli vagy harisnya legelső részén)
4. alak: jellegzetes alakja van; a sémákon túl egyedi, alakról felismerhető
5. méret: viszonyított egy mérettartományon belül (az emberi testrész méretéhez viszonyítva), az átlagos méret a prototipikus
6. anyag: specifikus
7. szerkezet: a lábbeli alakjához igazodó alak elülső része
8. funkció: a láb védelme
9. érték: általános érték
10. esztétikum, szépség: az esztétikum különböző változatai és fokozatai

A tulajdonságok nyalábjából összeálló jelentés megnevezése: **lábbeli vagy harisnya elülső része** (általános tapasztalati nézőpontból).

A 7. jelentés metaforikus viszonyban a 6. jelentéssel, a forrás- és céltartomány közötti megfelelés elsősorban az alak tulajdonságában valósul meg: LÁBBELI VAGY HARISNYA ELÜLSŐ RÉSZÉ FEJ.

(7) Bizonyosodjanak meg róla, hogy nem túl szűk a cipő *feje*, amikor vásárolnak.

8. Fontos kognitív tartományok, amelyek elvont tulajdonságokat profilálnak, és amelyek rendszeresen együttállásban jelentkeznek:

1. általános kategoriális státus: térbeli viszony, távolság
2. közvetlen tapasztalati és fogalmi közeg (hatókör, tartomány), amelyben profilálódik: ösvény (útvonal), a végén elérendő térbeli céllal (landmarkként), cselekvő ember által (trajektorként)
3. méret: rövid, a fej testrész méretéhez viszonyítva

A tulajdonságok nyalábjából összeálló jelentés megnevezése: **térbeli távolság** (általános tapasztalati nézőpontból).

A 8. jelentés az 1. jelentéshez kapcsolódik. A 8. jelentésnek két jelentésváltozata van: a) fizikai térbeli távolság mozgó emberi testek egymáshoz viszonyított térbeli helyzete alapján, valamilyen elérendő célhoz, térbeli ponthoz képest, az emberi fej átlagos méretével (átmérőjével) mérve, b) versenybeli távolság versenyben részt vevő cselekvő emberek között.

A 8. a) jelentés metonimikus figyelemáthelyezéssel viszonyul az 1. jelentéshez. Az 1. jelentés aktív zónája: dolog, fizikai tárgy, fizikai tárgyként egész, térben körülhatárolva, de egyúttal rész is, térbeli hely (a teljes alak legfelső részén), méret (prototipikus). Ez az aktív zóna képezi le a jelölt távolságot.

A 8. b) jelentés metaforikusan viszonyul a 8. a) jelentéshez. A forrástartomány térviszony két figura között, harmadik figuraként elérendő céllal, a céltartomány társadalmi viszony két figura között, elérendő céllal, főképp versenyben.

- (8) a. egy fejjel győz
b. fejhosszal győz
c. fej fej mellett

- (9) Gázsó így válaszolt: bár ilyen nem volt, úgy véli, a két nagy vezető párt *fej fej* melletti küzdelmét a jobbközép szövetség éppen a hibahatárt súroló előnyszerzése válthatja fel.

9. Fontos kognitív tartományok, amelyek elvont tulajdonságokat profilálnak, és amelyek rendszeresen együttállásban jelentkeznek:

1. általános kategoriális státus: dolog; nem tárgyi entitás, általános elmebeli funkcionálás biológiai és szellemi (intellektuális) megvalósulása
2. közvetlen tapasztalati és fogalmi közeg (hatókör, tartomány), amelyben profilálódik: az emberi értelem, ész, megismerés és ezek működése tartománya
3. térbeli hely: térbeli elhelyezkedése a fej testrészben, az agyban
4. funkció: az ember értelmi műveleteinek végrehajtása
5. érték: abszolút érték

A tulajdonságok nyalábjából összeálló jelentés megnevezése: **elme, működő agy** (emberé, általános tapasztalati nézőpontból).

A 9. jelentés az 1. (és a 2.) jelentéssel szemantikai viszonyban magyarázható meg. A szemantikai kapcsolat rész – egész metonimikus és specifikációs viszony. A 9. jelentés metonimikus figyelemáthelyezéssel viszonyul az 1. jelentéshez, az elme mint működő agy (annak is egy összetevője) a fej mint egész testrész egy meghatározott része. Valamint az elme az agy (egy részének) funkcionálása, specifikus funkciót tölt be a teljes fizikai és biológiai egészben, a fej testrészben.

A 9. és az 1. (és a 2.) jelentés közötti kapcsolat igen szoros, valójában a konceptualizáció és a figyelemirányítás választja ketté ezeket. Fej testrész az 1. és 2. jelentésben nincsen kanonikus funkció, elme nélkül, elme nem létezik fizikai és biológiai fej testrész nélkül. A 9. jelentés a mentális funkció előtérbe helyezett jellemzőit tartalmazza, a testrész mint fizikai és biológiai létező háttérével, az 1. (és a 2.) jelentés a testrész mint fizikai és biológiai létező előtérbe helyezett jellemzőit tartalmazza, a kanonikus mentális funkció háttérével.

- (10) a. jó feje van a gyerekek
b. világos fej

- (11) Az egyik helyre a szív vezet, a másik helyre a *fej* vezet. Kategorikus választ adva: az ismeret ösvénye az okkultistáé és a bölcsé; a szeretet ösvénye a misztikusé

10. Fontos kognitív tartományok, amelyek elvont tulajdonságokat profilálnak, és amelyek rendszeresen együttállásban jelentkeznek:

1. általános kategoriális státus: dolog; nem tárgyi entitás, specifikus elméleti emlékezeti funkcionálás biológiai és szellemi (intellektuális) megvalósulása
2. közvetlen tapasztalati és fogalmi közeg (hatókör, tartomány), amelyben profilálódik: az emberi értelem, ész, emlékezet és megismerés és ezek működési tartománya
3. térbeli hely: térbeli elhelyezkedése a fej testrészben, az agyban
4. funkció: emlékezet, emlékezeti mentális műveletek
5. érték: abszolút érték

A tulajdonságok nyalábjából összeálló jelentés megnevezése: **emlékezet** (általános tapasztalati nézőpontból).

A 10. jelentés az 1. (és a 2.) és a 9. jelentéssel szemantikai viszonyban magyarázható meg. A 10. jelentés metaforikus viszonyban áll az 1. és a 2. jelentéssel, a TARTÁLY fogalmi metafora megvalósulásaiban. A forrástartomány aktív zónája: a fej mint fizikailag körülhatárolt, biológiailag létező tárgy, belső értékes

tartalommal; a céltartomány aktív zónája: az elme memória része, amely ismereteket tárol. A metaforikus megfelelési viszony: a fej mint fizikai tárgy és biológiai létező (1. jelentés) mint az agy és így az elme tárolóhelye az elme mint a tudás emlékezeti tárhelye: A FEJ TARTÁLY.

- (12) a. kiesik a fejéből
 b. fejben tart
 c. fejből mond

Az emlékezet és a működő elme jelentések együttesen is érvényesülnek, a TARTÁLY fogalmi metafora megvalósulásában:

- (13) nem fér a fejébe

11. Fontos kognitív tartományok, amelyek elvont tulajdonságokat profilálnak, és amelyek rendszeresen együttállásban jelentkeznek:

1. általános kategoriális státus: dolog; fej mint fizikai tárgy, biológiai létező, egyúttal nem tárgyi entitás; általános elmebeli funkcionálás hibás biológiai és szellemi (intellektuális) megvalósulása vagy meg nem valósulása
2. közvetlen tapasztalati és fogalmi közeg (hatókör, tartomány), amelyben profilálódik: az emberi értelem, ész, és megismerés és ezek működése
3. térbeli hely: térbeli elhelyezkedése a fej testrészben, az agyban
4. funkció: az ember értelmi műveleteinek hibás végrehajtása vagy hiánya
5. érték: abszolút érték

A tulajdonságok nyalábjából összeálló jelentés megnevezése: **hibásan működő elme** (általános tapasztalati nézőpontból).

A 11. jelentés az 1. (és a 2.) és a 9. jelentéssel szemantikai viszonyban magyarázható meg. A 11. jelentés metaforikus viszonyban áll az 1. és a 2. jelentéssel, a TARTÁLY fogalmi metafora megvalósulásaiban. A forrástartomány aktív zónája: a fej mint fizikailag körülhatárolt, biológiailag létező tárgy, sérült vagy sérülékeny külső védőburkolattal és belső értékes tartalommal; a céltartomány aktív zónája: a hibásan működő elme. A metaforikus megfelelési viszony: a fej mint fizikai tárgy és biológiai létező (1. jelentés) épsége vagy külső sérülése a fej egyik fő részének és funkciójának az épsége vagy sérülése, azaz normális vagy hibás működése.

A 11. jelentés metonimikus figyelemáthelyezés az 1. és a 9. jelentéshez képest, a fej testrész mint egész a fej külső burkolata mint rész helyett szemantikai szerkezete áll metonimikus viszonyban a hibásan működő elme mint a teljes fej része fogalommal.

- (14) fejére esett, fejére ejtették
 (15) fejjel megy a falnak

12. Fontos kognitív tartományok, amelyek elvont tulajdonságokat profilálnak, és amelyek rendszeresen együttállásban jelentkeznek:

1. általános kategoriális státus: dolog; fej mint fizikai tárgy, biológiai létező, egyúttal nem tárgyi entitás, általános elméleti funkcionálás bizonytalan, zavart biológiai és szellemi (intellektuális) megvalósulása vagy meg nem valósulása
2. közvetlen tapasztalati és fogalmi közeg (hatókör, tartomány), amelyben profilálódik: az emberi értelem, ész, és megismerés és ezek működése
3. térbeli hely: térbeli elhelyezkedése a fej testrészben, az agyban
4. funkció: az ember értelmi műveleteinek bizonytalan, zavart végrehajtása vagy hiánya
5. érték: kérdéses érték

A tulajdonságok nyálábjából összeálló jelentés megnevezése: **bizonytalanul működő elme** (általános tapasztalati nézőpontból).

A 12. jelentés az 1. (és a 2.) és a 9. jelentéssel szemantikai viszonyban magyarázható meg. A 12. jelentés metaforikus viszonyban áll az 1. és a 2. jelentéssel, a TARTÁLY fogalmi metafora megvalósulásaiban. A forrástartomány aktív zónája: a fej mint fizikailag körülhatárolt, biológiailag létező tárgy, veszélyeztetett külső védőburkolattal és belső értékes tartalommal; a céltartomány aktív zónája: a bizonytalanul működő elme. A metaforikus megfelelési viszony: a fej mint fizikai tárgy és biológiai létező (1. jelentés) bizonytalan vagy kellemetlen, veszélyeztetett helyzete a fej egyik fő részének és funkciójának, az elmének bizonytalan, zavart működése.

A 12. jelentés metonimikus figyelemáthelyezés az 1. és a 9. jelentéshez képest, a fej testrész mint egész szemantikai szerkezete áll metonimikus viszonyban a hibásan működő elme mint a teljes fej része fogalommal.

(16) fő a feje

(17) azt se tudja, hol áll a feje

(18) Jelen pillanatban zúgó *fej* miatt kimenekültem módszertanelőadásról, pedig még érdekes is.

13. Fontos kognitív tartományok, amelyek elvont tulajdonságokat profilálnak, és amelyek rendszeresen együttállásban jelentkeznek:

1. általános kategoriális státus: dolog; fej mint fizikai tárgy, biológiai létező, egyúttal nem tárgyi entitás, általános elméleti funkcionálás biológiai és szellemi (intellektuális) érzelmek vezérelte megvalósulása
2. közvetlen tapasztalati és fogalmi közeg (hatókör, tartomány), amelyben profilálódik: az emberi értelem, ész, és érzelem együttes működése

3. térbeli hely: térbeli elhelyezkedése a fej testrészben, az agyban
4. funkció: az ember értelmi műveleteinek érzelmi alapú végrehajtása
5. érték: kérdéses érték

A tulajdonságok nyalábjából összeálló jelentés megnevezése: **érzelem vezérelte elme** (általános tapasztalati nézőpontból).

A 13. jelentés az 1. (és a 2.) és a 9. jelentéssel szemantikai viszonyban magyarázható meg. A 13. jelentés metaforikus és metonimikus viszonyban áll az 1. és a 2. jelentéssel. A forrástartomány aktív zónája: a fej mint fizikailag körülhatárolt, biológiailag létező tárgy, az elme funkcionálásának helye, az érzelmek irányítója, átlagos vagy szokatlan hőmérséklettel; a céltartomány aktív zónája: az érzelem vezérelte elme működése, elmeműködés, melyekben az érzelmi tényezők a meghatározók. A metaforikus megfelelési viszony: a fej mint fizikai tárgy és biológiai létező (1. jelentés) átlagos vagy szokatlan testhőmérséklete az értelmi tevékenység érzelmi hőfoka.

A 13. jelentés metonimikus figyelemáthelyezés és specifikáció az 1. és a 9. jelentéshez képest, a fej testrész mint egész szemantikai szerkezete áll metonimikus viszonyban az érzelmek alapján működő elme mint a teljes fej része fogalommal.

A metaforikus és metonimikus jelentéskiterjesztés fő tartalma együttesen: a fej mint fizikai tárgy és biológiai létező (1. jelentés) egy tulajdonsága kerül a figyelem előterébe, a test hőmérséklete, amely nem független a testben létező ember érzelmi állapotától.

- (19) hideg fejjel, hideg fejű
- (20) forró fejjel, forró fejű
- (21) Roma népismeret az előítéletek csökkentésére Új képzés a Rendőrtiszti Főiskolán – A hideg *fej* és a megfontoltság hiányzik Három év alatt hat óra, javarészt a romák történelméről – ennyit tanulnak a cigányokról

14. Fontos kognitív tartományok, amelyek elvont tulajdonságokat profilálnak, és amelyek rendszeresen együttállásban jelentkeznek:

1. általános kategoriális státus: dolog; fej mint fizikai tárgy és biológiai létező, egyúttal nem tárgyi entitás, általános elméleti biológiai és szellemi (intellektuális) funkcionálás, érzelmi és akarat alapú viselkedés
2. közvetlen tapasztalati és fogalmi közeg (hatókör, tartomány), amelyben profilálódik: az emberi értelem, ész, viselkedés és érzelem együttes működése
3. térbeli hely: a viselkedést irányító elme helye, a fej testrész térbeli elhelyezkedése a test egészéhez, a törzshöz viszonyítva (a teljes alak legfelső részén; a kanonikus emberalak álló alak),

4. tartás (a viselkedést irányító elme helye, a fej testrész tartása, térbeli, általánosan és a testhez viszonyítva): egyenes, lehajtott, fölvetett
5. funkció: az ember viselkedése
6. érték: általános érték

A tulajdonságok nyálábjából összeálló jelentés megnevezése: **érzelmi és akarati alapú viselkedés** (általános tapasztalati nézőpontból).

A 14. jelentés az 1. (és a 2.) és a 9. jelentéssel szemantikai viszonyban magyarázható meg. A 14. jelentés metaforikus és metonimikus viszonyban áll az 1. és a 2. jelentéssel. A forrástartomány aktív zónája: a fej mint fizikailag körülhatárolt, biológiailag létező tárgy, az elme funkcionálásának helye, a viselkedés irányítója, tartása mint a viselkedés kifejezője a teljes testhez és általában a függőlegességhez képest; a céltartomány aktív zónája: érzelmi és akarati alapú viselkedés, mely az elmeműködés eredménye. A metaforikus megfelelési viszony: a fej mint fizikai tárgy és biológiai létező (1. jelentés) térbeli elhelyezkedése a közömbös vagy specifikus viselkedést és érzelmeket kifejező tartás.

A 14. jelentés metonimikus figyelemáthelyezés és specifikáció az 1. és a 9. jelentéshez képest, a fej testrésznek mint egésznek a teljes testhez és általában a függőlegességhez viszonyított térbeli elhelyezkedése és tartása szemantikai szerkezete áll metonimikus viszonyban az emberi viselkedéssel, az azt irányító elme mint a teljes fej része fogalommal.

A metaforikus és metonimikus jelentéskiterjesztés fő tartalma együttesen: a fej mint fizikai tárgy és biológiai létező (1. jelentés) egy tulajdonsága kerül a figyelem előterébe, a fej tartása a teljes testhez és általában a függőlegességhez képest, amely nem független a testben létező ember viselkedésétől és érzelmi állapotától. Passzív jelentésben:

- (22) a. lógatja a fejét
- b. felemeli a fejét
- c. fel a fejfel

Aktív jelentésben:

- (23) a. fejet hajt (tiszteletből)
- b. felszegi a fejét
- c. emelt fővel jár

A (22) és (23) példák idiomatikusak. Indokolt kérdés, hogy az idiomatikus kifejezésekben megjelenő jelentés szükségképpen poliszémiát eredményez-e vagy sem. A két példásor esetében az állapítható meg, hogy az idiomatikus kifejezések metaforikusak, és forrástartományuk, a FEJ TESTRÉSZ (1. jelentés) aktiválódik, az idióma részlegesen transzparens. E szerkezetekben a fej mint testrész egész testhez és egyúttal a függőlegességhez általában viszonyított helyzete a for-

rástartomány, a céltartomány a test(rész)tartással kifejezett, azt szimptomatikusan leképező viselkedés.

15. Fontos kognitív tartományok, amelyek elvont tulajdonságokat profilálnak, és amelyek rendszeresen együttállásban jelentkeznek:

1. általános kategoriális státus: dolog; ember, személy, melynek fő része a fej mint fizikai tárgy és biológiai létező, valamint az általános elméleti funkcionálás biológiai és szellemi megvalósulása
2. közvetlen tapasztalati és fogalmi közeg (hatókör, tartomány), amelyben profilálódik: az ember fizikai, biológiai és társas környezete
3. térbeli hely: az ember térbeli elhelyezkedése a világban
4. funkció: az ember létezése
5. érték: abszolút érték

A tulajdonságok nyelvéből összeálló jelentés megnevezése: **személy, élő ember** (általános tapasztalati nézőpontból).

A 15. jelentés az 1. (és a 2.) és a 9. jelentéssel szemantikai viszonyban magyarázható meg. A 15. jelentés metonimikus és metaforikus viszonyban áll az 1. és a 2. jelentéssel. A 15. jelentés metonimikus figyelemáthelyezés és generalizáció az 1. és a 9. jelentéshez képest. A fej testrésznek a szemantikai szerkezete áll rész – egész metonimikus viszonyban a teljes test szemantikai szerkezetével és ezáltal a teljes emberrel biológiai létezőként, valamint az embert irányító elme mint a teljes ember része az egész ember fogalmával értelmi, cselekvő létezőként. A két metonimikus szerkezet (a fej a rész, a test az egész, mindkettő biológiai létező; az elme a rész, az ember az egész, mindkettő értelmi, cselekvő létező) között egyszerre van metonimikus (rész – egész) kapcsolat és metaforikus viszony. A metonimikus viszonyban a rész, és egyúttal a specifikációs viszonyban a specifikus a biológiai, az egész és az általános (generalizációs) az értelmi, cselekvő.

A metaforikus viszonyban a forrástartomány: az emberi test mint fizikai tárgy és biológiai létező, egészként, a fej mint rész háttér előtt (a metonimikus figyelemáthelyezés eredményeként); a céltartomány: az egész ember, a személy, melynek a fejben elhelyezkedő elme részként az egyik fő irányítója, alakítója.

A metaforikus és metonimikus jelentéskiterjesztés fő tartalma együttesen: a fej mint fizikai tárgy és biológiai létező (1. jelentés) és elme (9. jelentés) egy tulajdonsága kerül a figyelem előterébe, az, hogy a fej mint egész rész a testben mint egészben, a test mint egész rész a személyben mint egészben, az elme mint egész rész a személyben mint egészben. Aktív jelentésben (a fej birtoklója nézőpontjából):

- (24) a. szegény feje
 b. bajt idéz a fejére
 c. a fejét teszi rá
 d. a fejével játszik
- (25) Mi őrségen voltunk, nem tudunk semmiről. Nem is hallottuk, hogy bejött egy *fej*.

Passzív (nem a fej birtoklójának nézőpontjából):

- (26) a. beszél a fejével
 b. fejéhez vág 'szemrehányást tesz'
 c. megmossa a fejét 'megszid'
 d. bekötik a fejét

16. Fontos kognitív tartományok, amelyek elvont tulajdonságokat profilálnak, és amelyek rendszeresen együttállásban jelentkeznek:

1. általános kategoriális státus: dolog; ember, személy, melynek fő része a fej mint fizikai tárgy és biológiai létező, valamint az általános elmebeli funkcionálás biológiai és szellemi megvalósulásának egy specifikus példánya
2. közvetlen tapasztalati és fogalmi közeg (hatókör, tartomány), amelyben profilálódik: az ember fizikai, biológiai és társas környezete
3. térbeli hely: az ember térbeli elhelyezkedése a világban
4. funkció: az ember létezése
5. érték: abszolút érték

A tulajdonságok nyalábjából összeálló jelentés megnevezése: **személyiség, specifikus jellemzőkkel** (általános tapasztalati nézőpontból).

A 16. jelentés a 15. jelentéssel (azon keresztül az 1. és a 9. jelentéssel) szemantikai viszonyban magyarázható meg. A 16. jelentés specifikációs viszonyban áll a 15. jelentéshez képest. A 15. jelentés az ember fizikai, biológiai és értelmi jellegét általánosságban képezi le, a 16. jelentés specifikusan egyedítve, az egyediséget implikálva vagy módosítókkal kifejezve.

- (27) bolond fejjel, szerelmes fejjel, vén fejjel
 (28) Egyébként igen jó *fej* a srác

A 16. jelentést leképező szerkezet csak a *fej* főnév jelzős szerkezetében valósul meg. A specifikus jellemzőket a jelzők dolgozzák ki, ezért itt expliciten és konvencionáltnan érvényesül a kollokációk és a poliszémia közötti szoros összefüggés, tágabban a diszkurzív közeg, amely más jelentések esetében kevésbé vagy nem konvencionált.

17. Fontos kognitív tartományok, amelyek elvont tulajdonságokat profilálnak, és amelyek rendszeresen együttállásban jelentkeznek:

1. általános kategoriális státus: dolog; ember, személy, egy részről egész a fej mint fizikai tárgy és biológiai és elméleti létező viszonyában, másrészt rész és előljáró a közösség mint egész viszonyában
2. közvetlen tapasztalati és fogalmi közeg (hatókör, tartomány), amelyben profilálódik: emberi közösség, az azt vezető társas környezete
3. térbeli hely: az ember térbeli elhelyezkedése a világban
4. funkció: vezető (közösségé)
5. érték: abszolút érték

A tulajdonságok nyálábjából összeálló jelentés megnevezése: **vezető, közösségé** (általános tapasztalati nézőpontból).

A 17. jelentés az 1., a 3. és a 9. jelentéssel szemantikai viszonyban magyarázható meg. A 17. jelentés komplex metonimikus és metaforikus viszonyban áll az 1., a 3. és a 9. jelentéssel.

Az 1. jelentés aktivált szerkezete: a fej rész, a test egész; a 17. jelentés aktivált szerkezete: a vezető rész, a vezetett közösség egész. A két szerkezet között metaforikus viszony van: a fej kanonikus funkciója az elme működése, az ember irányítása, a vezető kanonikus funkciója a közösség irányítása.

Az 1. jelentés aktivált szerkezete: a fej felül helyezkedik el; a 17. jelentés aktivált szerkezete: a vezető a közösségi hierarchiában felül helyezkedik el.

A 3. jelentés aktivált szerkezete: a fej elöl helyezkedik el; a 17. jelentés aktivált szerkezete: a vezető a közösségi tevékenységben (például vadászaton, háborúban) elöl halad.

A 9. jelentés aktivált szerkezete: a fej kanonikus funkciója az elme működése; a 17. jelentés aktivált szerkezete: a vezető kanonikus funkciója a közösségi vezetése, mentális tevékenység, a közösség problémáinak az átlátása és döntések hozatala.

(29) a cég feje, államfő, családfő

(30) Jelenleg a kisgazdapárt egy *fej* nélküli óriás.

18. Fontos kognitív tartományok, amelyek elvont tulajdonságokat profilálnak, és amelyek rendszeresen együttállásban jelentkeznek:

1. általános kategoriális státus: dolog; fizikai tárgy; anyagban létezik, térben körülhatárolt, a térben meghatározott helye van, időben állandó
2. közvetlen tapasztalati és fogalmi közeg (hatókör, tartomány), amelyben profilálódik: vizuális ábrázolás (például festmény, grafika, szobor, dombozmű, fénykép, fizikai tárgyként egészsként, térben körülhatárolva)

3. térbeli hely: a vizuális ábrázolás mint fizikai tárgy térbeli elhelyezkedése más tárgyak között
4. alak: jellegzetes alakja van ('ovális', a feltűnő alaki részek: orr, fül, száj, szem), az alak mint kategória példányai jellegzetes alakok; a sémakon túl egyedi, alakról felismerhető forma
5. méret: erősen változó, a láthatóság által behatárolva
6. anyag: a vizuális ábrázolás anyagai
7. szerkezet: jellegzetes szerkezete van: a fej külső tagoltsága, a jellegzetes és egyedi feltűnő alaki részekkel
8. funkció: ábrázolás, az élő, egyedi lény sajátosságait profilálva
9. érték: általános érték
10. esztétikum, szépség: az esztétikum különböző változatai és fokozatai

A tulajdonságok nyálábjából összeálló jelentés megnevezése: **fej testrész ábrázolása** (emberé, általános tapasztalati nézőpontból).

A 18. jelentés az 1., a 3. és a 16. jelentéssel szemantikai viszonyban magyarázható meg. A 18. jelentés komplex metonimikus és metaforikus viszonyban áll az 1., a 3. és a 16. jelentéssel.

A 18. jelentés metonimikus figyelemáthelyezés az 1., a 3. és a 16. jelentéshez képest. A metonimikus figyelemáthelyezés egyik tartománya: a fej (1. és 3. jelentés) mint fizikai tárgy, élő biológiai és értelmi létező, jellegzetes alakkal, szerkezettel, anyaggal, a másik tartománya: fizikai tárgy, a fej jellegzetes alakjának, szerkezetének profilált ábrázolása vizuálisan.

A metafora jelentésszerkezetében a forrástartomány: összetett fizikai tárgy és élő biológiai létező, jellegzetes alakkal, szerkezettel; a céltartomány: sematikus fizikai tárgy, általa profilált jellegzetes alakkal, szerkezettel.

A metaforikus és metonimikus jelentéskiterjesztés fő tartalma együttesen: a fej mint fizikai tárgy és élő biológiai, értelmi létező (1. és 3. jelentés) több tulajdonsága, az alakja, a szerkezete kerül a figyelem előterébe, sematikus és specifikus megvalósulásban, amely anyagi, tárgyi ábrázolást kap, az alak, a szerkezet sematikus és specifikus megfeleléseivel.

- (31) A fizikusok a termolumineszcencia segítségével nemrég megmérték a szobor korát. Ennek alapján világosan kiderült, hogy a *fej* 200-ban készült, vagyis igenis római kori.

19. Fontos kognitív tartományok, amelyek elvont tulajdonságokat profilálnak, és amelyek rendszeresen együttállásban jelentkeznek:

1. általános kategoriális státus: dolog; fizikai tárgy; anyagban létezik, térben körülhatárolt, a térben meghatározott helye van, időben állandó

2. közvetlen tapasztalati és fogalmi közeg (hatókör, tartomány), amelyben profilálódik: érme (fizikai tárgyként egészként, térben körülhatárolva)
3. térbeli hely: a vizuális ábrázolás mint fizikai tárgy térbeli elhelyezkedése más tárgyak között
4. alak: jellegzetes alakja van, az érme alakja, a fej sematikusán ábrázolt alakja
5. méret: viszonyított egy mérettartományon belül
6. anyag: fém, az érme anyagai
7. szerkezet: jellegzetes szerkezete van: az érme két oldala (fej ábra, illetve írás), perem
8. funkció: az érme jelképes tartalmának ábrázolása
9. érték: általános érték
10. esztétikum, szépség: az esztétikum különböző változatai és fokozatai

A tulajdonságok nyalábjából összeálló jelentés megnevezése: **érme, érem ábrát tartalmazó oldala** (általános tapasztalati nézőpontból).

A 19. jelentés az 1. és a 18. jelentéssel szemantikai viszonyban magyarázható meg. A 19. jelentés metonimikus és metaforikus viszonyban áll az 1. és a 18. jelentéssel.

A 19. jelentés rész – egész metonimikus figyelemáthelyezés a 18. jelentéshez képest. A metonimikus figyelemáthelyezés egyik tartománya: a rész a fej (18. jelentés) mint ábrázolás, jellegzetes alakkal, szerkezettel, anyaggal, az egész az érme egyik oldala mint fizikai tárgy, a fej jellegzetes alakjának, szerkezetének profilált ábrázolásával.

- (32) így aztán most fel kell dobnom valami pénzdarabot (csak guberálni kell itt a zsebben) és ha *fej* lesz, akkor az egyik fegyvermániás, ha meg írás, akkor a másik a következő jelöltem.

20. Fontos kognitív tartományok, amelyek elvont tulajdonságokat profilálnak, és amelyek rendszeresen együttállásban jelentkeznek:

1. általános kategoriális státus: dolog; fizikai tárgy és biológiai létező; anyagban létezik, térben körülhatárolt, a térben meghatározott helye van, időben állandó, élő egység
2. közvetlen tapasztalati és fogalmi közeg (hatókör, tartomány), amelyben profilálódik: növény mint fizikai tárgy és biológiai létező egészként
3. térbeli hely: térbeli elhelyezkedése a növényi test egészéhez viszonyítva állapítható meg, a teljes alak legfelső vagy legalsó részén
4. alak: jellegzetes alakja van (ovális vagy gömb)
5. méret: viszonyított egy mérettartományon belül, az átlagos méret a prototipikus

6. anyag: összetett, az élő növényre jellemző
7. szerkezet (az egészé, sematikusán): jellegzetes szerkezete van: külső védő burkolat, értékes belső funkcionális rész; a TARTÁLY séma érvényesül a feldolgozásban
8. szerkezet (a felületé): a felülete kismértékben tagolt;
9. részek a teljes egységen belül: külső védő burkolat, értékes belső funkcionális rész
10. funkció: táplálék (ember, állat számára), organikus funkció a saját szervezetben
11. érték: abszolút érték

A tulajdonságok nyálábjából összeálló jelentés megnevezése: **növényi termés, növény része** (emberé, általános tapasztalati nézőpontból).

A 20. jelentés az 1., a 3. és a 9. jelentéssel szemantikai viszonyban magyarázható meg. A 20. jelentés metaforikus viszonyban áll az 1., a 3. és a 9. jelentéshez képest. A forrástartomány: a fej (1. és 3. jelentés) mint fizikai tárgy, élő biológiai és értelmi létező, rész – egész viszonyban a teljes testtel, jellegzetes alakkal, térbeli elhelyezkedéssel, szerkezettel, anyaggal, funkcióval. A céltartomány: (az 1. és a 3. jelentéshez képest) része az egész növénynek, amely felül vagy legalul van, (a 9. jelentéshez képest) a termésben van az értékes, tápláléknak alkalmas rész, a fő funkció. NÖVÉNYI TERMÉS, NÖVÉNY RÉSZÉ FEJ.

- (33) a. a búza, a káposzta feje
b. hagymafej

- (34) [...] borsika, majoranna (két tenyeremmel összedörzsölöm és utána szórom a húsr), fokhagyma, vöröshagyma (egy közepes *fej* négybe vágva
b. fokhagyma, kakukkfű c. borsika és bazsalikom. Az edényt a fóliával befedem és közepes tűzön [...])

21. Fontos kognitív tartományok, amelyek elvont tulajdonságokat profilálnak, és amelyek rendszeresen együttállásban jelentkeznek:

1. általános kategoriális státus: dolog; fizikai tárgy; anyagban létezik, ember alkotta (artefaktum), térben körülhatárolt, a térben meghatározott helye van, időben állandó
2. közvetlen tapasztalati és fogalmi közeg (hatókör, tartomány), amelyben profilálódik: eszköz, fizikai tárgy
3. térbeli hely: térbeli elhelyezkedése a fizikai test (tárgy, eszköz) egészéhez viszonyítva állapítható meg, a teljes alak legfelső vagy legelső részén
4. alak: jellegzetes alakja van (típusonként eltérő)
5. méret: viszonyított egy mérettartományon belül, az átlagos méret a prototipikus

6. anyag: összetett, az élettelen fizikai tárgyra, eszközre jellemző
7. szerkezet: egyetlen elemből áll
8. funkció: használati tárgy, eszköz, szerszám része
9. érték: általános érték

A tulajdonságok nyalábjából összeálló jelentés megnevezése: **tárgy, eszköz funkcionális (elülső, felső) része** (általános tapasztalati nézőpontból).

A 21. jelentés az 1., a 3. és a 9. jelentéssel szemantikai viszonyban magyarázható meg. A 21. jelentés metaforikus viszonyban áll az 1., a 3. és a 9. jelentéshez képest. A forrástartomány: a fej (1. és 3. jelentés) mint fizikai tárgy, élő biológiai és értelmi létező, rész – egész viszonyban a teljes testtel, jellegzetes alakkal, térbeli elhelyezkedéssel, szerkezettel, anyaggal, funkcióval. A céltartomány: (az 1. és a 3. jelentéshez képest) sematikus fizikai tárgy, része az egész használati tárgynak, eszköznek, amelyen felül vagy lefelől van, jellegzetes alakkal, anyaggal, (a 9. jelentéshez képest) az eszköz fej részében van az értékes, használatra alkalmas rész, a fő funkció. TÁRGY, ESZKÖZ FUNKCIONÁLIS RÉSE FEJ.

- (35) kalapács feje, szeg feje
- (36) ágy feje

22. Fontos kognitív tartományok, amelyek elvont tulajdonságokat profilálnak, és amelyek rendszeresen együttállásban jelentkeznek:

1. általános kategoriális státusz: dolog; fizikai tárgy; anyagban létezik, ember alkotta (artefaktum), térben körülhatárolt, a térben meghatározott helye van, időben állandó
2. közvetlen tapasztalati és fogalmi közeg (hatókör, tartomány), amelyben profilálódik: műszaki eszköz, fizikai tárgy
3. térbeli hely: térbeli elhelyezkedése az elektronikus eszköz egészéhez viszonyítva állapítható meg, a teljes alak első vagy belső részén
4. alak: jellegzetes alakja van (típusonként eltérő)
5. méret: kicsi, viszonyított egy mérettartományon belül, az átlagos méret a prototipikus
6. anyag: összetett, az elektronikus jelleolvasó és jelfölvivő eszközre jellemző
7. szerkezet: több elemből áll
8. funkció: elektronikus eszköz része, jelleolvasás és jelfölvivés
9. érték: általános érték

A tulajdonságok nyalábjából összeálló jelentés megnevezése: **műszaki eszköz, jelleolvasó és/vagy jelfölvivő** (általános tapasztalati és tudományos nézőpontból).

A 22. jelentés az 1., a 3. és a 9. jelentéssel szemantikai viszonyban magyarázható meg. A 22. jelentés metaforikus viszonyban áll az 1., a 3. és a 9. jelentéshez képest. A forrástartomány: a fej (1. és 3. jelentés) mint fizikai tárgy, élő biológiai és értelmi létező, rész – egész viszonyban a teljes testtel, jellegzetes alakkal, térbeli elhelyezkedéssel, szerkezettel, anyaggal, funkcióval. A céltartomány: (az 1. és a 3. jelentéshez képest) sematikus fizikai tárgy, része az egész elektronikus eszköznek, amelyen elől vagy belül van, jellegzetes alakkal, anyaggal, (a 9. jelentéshez képest) az eszköz fej részében van az egyik értékes, használatra alkalmas rész, az egyik fő funkció. MŰSZAKI ESZKÖZ FUNKCIONÁLIS RÉSE FEJ.

- (37) lemezjátszó: a kar végén a kristálytűt tartalmazó rész; magnetofon: a mágnesjel leolvasója vagy felvivője; videomagnó, CD-felvevő és lejátszó: lézerjel leolvasója vagy felvivője; egyéb leolvasók
- (38) vagy kazettás magnóról digitál / igen mivel a szalag hintázik a *fej* előtt minimális fáziscsúszkálást okozva /. a fázis elromlik, mert nem minden összetevő kerül a helyére

23. Fontos kognitív tartományok, amelyek elvont tulajdonságokat profilálnak, és amelyek rendszeresen együttállásban jelentkeznek:

1. általános kategóriális státus: dolog; kétdimenziós tér; térben körülhatárolt, a térben meghatározott helye van, időben állandó
2. közvetlen tapasztalati és fogalmi közeg (hatókör, tartomány), amelyben profilálódik: nyomdai tükör, nyomdai grafika
3. térbeli hely: térbeli elhelyezkedése a nyomdai tükör egészéhez viszonyítva állapítható meg, a teljes alak legfelső részén
4. alak: jellegzetes alakja van (hosszúkás négyszög)
5. méret: viszonyított egy mérettartományon belül, az átlagos méret a prototipikus
6. szerkezet: körülhatárolt tér: keret és belső kitölthető kétdimenziós tér
7. funkció: szöveggel kapcsolatos általános információ közlése, szöveges tartalom kiemelése
8. érték: általános érték

A tulajdonságok nyálábjából összeálló jelentés megnevezése: **nyomdai tükör felső, elkülönített része** (általános tapasztalati és szakmai nézőpontból).

A 23. jelentés az 1., a 3. és a 9. jelentéssel szemantikai viszonyban magyarázható meg. A 23. jelentés metaforikus viszonyban áll az 1., a 3. és a 9. jelentéshez képest. A forrástartomány: a fej (1. és 3. jelentés) mint fizikai tárgy, élő biológiai és értelmi létező, rész – egész viszonyban a teljes testtel, jellegzetes alakkal, térbeli elhelyezkedéssel, szerkezettel, anyaggal, funkcióval. A céltartomány: (az 1. és a 3. jelentéshez képest) sematikus kétdimenziós tér, része az

egész nyomdai tükörnek, amelyen legfelül van, jellegzetes alakkal, (a 9. jelentéshez képest) a nyomdai tükör fej részében van az egyik értékes rész, az egyik fő funkció, a szöveggel kapcsolatos általános információ, a szöveges tartalom összefoglalása. NYOMDAI TÜKÖR FELSŐ RÉSZÉ FEJ.

24. Fontos kognitív tartományok, amelyek elvont tulajdonságokat profilálnak, és amelyek rendszeresen együttállásban jelentkeznek:

1. általános kategoriális státus: dolog; kétdimenziós tér; térben körülhatárolt, a térben meghatározott helye van, időben állandó
2. közvetlen tapasztalati és fogalmi közeg (hatókör, tartomány), amelyben profilálódik: újságszöveg, újságcikk
3. térbeli hely: térbeli elhelyezkedése a nyomdai tükör egészéhez viszonyítva állapítható meg, a teljes alak legfelső részén
4. alak: jellegzetes alakja van (négyzet, téglalap)
5. méret: viszonyított egy mérettartományon belül, az átlagos méret a prototipikus
6. szerkezet: körülhatárolt tér: keret és belső kitölthető kétdimenziós tér
7. funkció: szöveggel kapcsolatos általános információ közlése, szöveges tartalom kiemelése
8. érték: általános érték

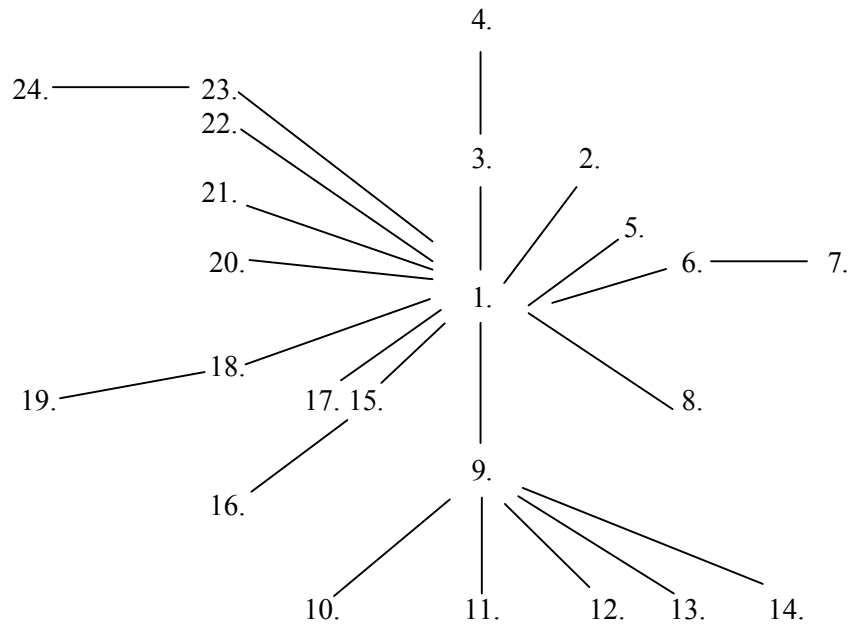
A tulajdonságok nyalábjából összeálló jelentés megnevezése: **címfelirat (újságban), rovatcím (pl. táblázatban)** (általános tapasztalati és szakmai nézőpontból).

A 24. jelentés 23. jelentéssel szemantikai viszonyban magyarázható meg. A 24. jelentés metonimikus viszonyban áll a 23. jelentéshez képest. A nyomdai tükör felső, elkülönített része fogalom háttéréből figyelemáthelyezéssel az előtérbe kerül a nyomdai tükör felső részének tartalma, az újságcikk vagy rovat címe, miközben a nyomdai tükör felső része fogalom háttérbe kerül.

A fenti elemzésekben elkülönített jelentések alapján az 1. ábra magyar *fej* főnév poliszém hálózatának kétdimenziós modelljét mutatja be, az ábra tehát nem tartalmaz minden valószínűsíthető jelentést.

3.5. A magyar *fej* főnév jelentéshálózatának összegzése

A *fej* főnév előzőekben elkülönített, egyenként és összefüggéseiben egyaránt elemzett hálózatának összegző bemutatása többféle módon történhet. Az 1. ábra egyszerű kétdimenziós ágrajz:

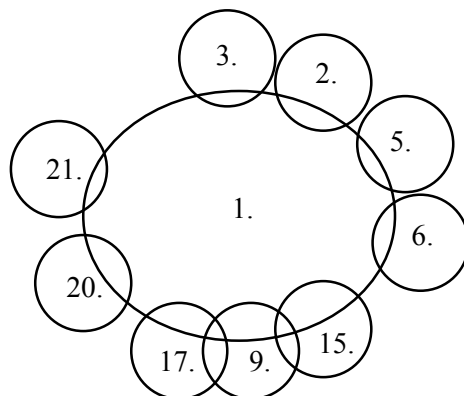

1. ábra

A *fej* főnév jelentéshálózatának kétdimenziós ágrajza

1. fej testrész (emberi)	13. érzelem vezérelte elme
2. fej testrész (emberi, tudományos nézőpontból)	14. érzelmi és akarat alapú viselkedés
3. fej testrész (állati)	15. személy
4. ál-fej testrész	16. személyiség
5. koponya	17. vezető
6. kéz, láb elülső része	18. fej testrész ábrázolása
7. lábbeli vagy harisnya elülső része	19. érme oldala
8. térbeli távolság	20. növényi termés
9. elme	21. eszköz része
10. emlékezet	22. műszaki eszköz jelleolvasó része
11. hibásan működő elme	23. nyomdai tükör felső része
12. bizonytalanul működő elme	24. címfelirat

A hálózat autentikusabb ábrázolása a jelentések mint tulajdonságnyalábokat tartalmazó tartományok egymásba érő rendszere. Ez az ábrázolásmód már nehezebben valósítható meg a nyomtatás kétdimenziós terében. A 2. ábra a *fej* főnév jelentéshálózatának egy részét mutatja be a tartományátfedésekkel.

2. ábra

A *fej* főnév jelentéshálózatának egy része tartományátfedésekkel

A teljes hálózatot grafikusán valójában háromdimenziós ábrán lehetne demonstrálni, a családi hasonlóság elve szerint egymásba érő szomszédos nyalábokkal, vagyis az egyes nyalábokban egymásnak megfelelő elvont tulajdonságok megfeleléseinek jelölésével.

Igen fontos kiemelni továbbá, hogy a teljes rendszerben az egyes elvont tulajdonságok gyakori együttállásai sűrűsödési tartományokat mutatnak, amelyek csak részben felelnek meg az elkülönített jelentések kapcsolatainak. Az 1. – 5. jelentések szerkezetében a fej mint fizikai test anyagi jellemzői (anyag, méret, szerkezet, térbeli elhelyezkedés) általánosak. A 9. – 14. jelentések szerkezetében a fej fő funkciójának, az elmének a meglétével és működésével kapcsolatos jellemzők általánosak. A rész – egész viszony, az elhelyezkedés (fizikai és elvont térben egyaránt), valamint a humán funkció mindegyik jelentésszerkezetben megtalálható. Tehát az egyes jelentések közötti közvetlen kapcsolatok mellett az egyes jelentések a többi jelentéssel is szemantikai viszonyban állnak. A *fej* polyszém hálózata prototípusutasokat mutató kategorizációk eredményeként elvont tulajdonságok összetett hálózata, s nem definitív jelentések levezetett struktúrája.

4. A grammatikai elemek polyszemiája

A grammatikai elemek polyszemiájának tárgyalása előtt a grammatikai elemek általános szemantikai jellemzőit szükséges rendszerezni. A grammatikai elemek szemantikája a következő kiinduló kijelentésekkel foglalható össze.

1. A grammatikai elemeknek van jelentésük.
2. A grammatikai elemek jelentése összetett, szerkezetes, hasonlóan a lexikai elemek jelentéséhez. A grammatikai elemek jelentése a többi nyelvi szerkezet jelentését meghatározó szemantikai elvek szerint épül föl.
3. A grammatikai elemek jelentése sematizált.
4. A grammatikai elemek jelentése általában poliszém.
5. A grammatikai elemek jelentése grammatikalizáció során alakul ki, meghatározott fogalmak köréből.

A fenti kijelentések rövid előzetes kifejtést igényelnek.

A grammatikai elemeknek van jelentésük, van szemantikai tartalmuk. A grammatikai elemek nem üres elemek, amelyek valamilyen szintaktikai viszonyt fejeznek ki vagy hoznak létre (vö. Langacker 1987; Talmy 2000, különösen 21–40). Jelentésük relációs, atemporális³ relációt fejeznek ki, elsődleges jelentésükben általában valamilyen térviszonyt. Például a superessívus a RAJTALEVÉS, az inessívus a BENTLEVÉS fogalmát fejezi ki elsődleges jelentésében, nagyfokú sematizáltsággal és absztraháltsággal.

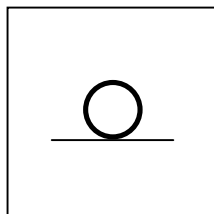
A grammatikai elemek jelentése összetett, szerkezetes, hasonlóan a lexikai elemek jelentéséhez, jóllehet egyszerűbb. A grammatikai elemek elsődleges jelentésükben egy kognitív tartományban két sematikus figura egy viszonyát képezik le, térben. Például a RAJTALEVÉS fogalmát sematizáltan, grammatikai elemként a superessívus jelöli prototipikusan, a magyarban az *-n/-on/-en/-ön* raggal, melynek elsődleges jelentése közvetlenül tapasztalható térviszony.

(39) Három könyv van az asztalon.

A szorosabb Langacker-féle terminológiában (vö. Langacker 1987, 1991) a következőképpen lehet a sémát leírni. A superessívus rag elsődleges, prototipikus jelentése két sematikus figura (két sematikus konceptualizált entitás) térbeli érintkezéses viszonya a háromdimenziós térben mint kognitív tartományban, amelyben az elsődleges figura térben fölülről érintkezik fizikailag a másodlagos figurával, és amelyben az elsődleges figura kisebb, mozgásra képes vagy mozgatható fizikai tárgy, a másodlagos figura nyitott, kijelölt határu vagy anélküli, de nem végtelen térfelület, amely belátható az emberi tekintet által. A 3. ábra ezt a sémát mutatja be.

³ További vizsgálatot igényel, hogy a térbeli irányultságot tartalmazó grammatikai elemek (például a magyar igekötők vagy határozóragok egy része) teljesen atemporálisak-e, illetve az összegző feldolgozásnak (sequential scanning; vö. Langacker 1987: 248–253) mi a szerepe e szemantikai szerkezetekben.

3D

3. ábra

A superessivus ragban és a hasonló grammatikai elemekben a két sematikus figura valamely dologként konceptualizált entitás leképezése a szemantikai szerkezeten belül. A figurákat főnevek dolgozzák ki szemantikailag a mondatban (a (39) példában a *könyv* és az *asztal*). A két figura fizikai térbeli egymáshoz való viszonya, e viszony specifikumai adják a rag jelentésének fő összetevőjét. A két figura nem azonos státusú. Az egyik (az elsődleges figura, a trajektor, tr) áll a beszélő és a hallgató figyelmének középpontjában (a (39) példában a *könyv*). A másodlagos figura (landmark, lm) a beszélő és a hallgató figyelmének a háttérben áll (a (39) példában az *asztal*). A két figura között aszimmetrikus fogalmi viszony van. Az elsődleges figura térbeli helyét a másodlagos figurához való fizikai térbeli viszonyával konstruálja meg a beszélő.

A grammatikai elemek jelentése sematizált. A sematizáltság a grammatikai elemek esetében a következő tényezőket tartalmazza: a) egyszerű szerkezetű (néhány összetevőből áll), b) erősen elvont (sok és sokféle más nyelvi elemmel képes szemantikailag összekapcsolódni, szemben a lexikon elemeivel). A nyelvi elemek egy fogalmat sematizálva képeznek le szemantikai szerkezetükben, a típus (ha van, a prototípus) példányokból elvont képviselővel. Egy jelenségkör kategorizálása eltérő sematizációs és absztrakciós szinten történhet meg. Az archetipikus hierarchiarendszerek mellett ez a különbség érvényesül a körülírás, a részletezés és a sematizált kifejezés között. A (39) példabeli térbeli viszonyt a superessivus rag helyett ekképp is ki lehet fejezni: „a könyv az asztal felületével függőleges irányban felülről, a földi tömegvonzás hatására érintkezik”. A lexikai és a grammatikai elemek jelentése közötti rendszerszintű különbség a sematikusági fok szerint ennek megfelelően: a lexikai elemek jelentésszerkezete részletező (alacsony szinten sematikus), a grammatikai elemek jelentésszerkezete sematizált (magas szinten sematikus). A sematizáltsági különbség inkább skaláris jellegű, fokozat szerinti, bár a két nagy csoport között jelentős a különbség.

A grammatikai elemek jelentése általában poliszém. Az elsődleges jelentésből kiterjesztéssel számos további jelentés jön létre. (Ennek bemutatása a továbbiakban olvasható.)

A grammatikai elemek jelentése grammatikalizáció során alakul ki, általában meghatározott fogalmak köréből (vö. Heine et al. 1991; Bybee et al. 1994; Hopper – Traugott 1993; Ladányi 1999; Dér 2008). Heine (1993: 54–58) grammatikalizációs sorának paraméterei szerint a grammatikai elemek a következő négy művelet szerint alakulnak ki: deszemantizáció (szemantikai kifakulás, azaz szemantizálódás és egyúttal gazdagodás), dekategoriáció (számos szintaktikai és szemantikai tulajdonságukat elveszítik), klitizálódás (egyetlen egységet, frázist képeznek valamely más elemmel), erózió (lazítás). A grammatikalizáció szintje általában fokozat szerinti. A lexikai elemek határtartományain szemantikailag enyhén grammatikalizált példányok találhatóak (ilyen például a magyar *dolog*, *csinál*), és a grammatikai elemek grammatikalizáltsági foka sem azonos (a magyarban az igekötő vagy a határozórag kevésbé fakult ki szemantikailag, mint a névelő vagy a tárgyrag).

A grammatikai elemek szemantikai szerkezete szempontjából alapvető deszemantizáció csak meghatározott fogalmi tartományok körében mehet végbe. Talmy a grammatikalizálódott grammatikai elemek kiinduló fogalmi körének korlátozottságát mutatja ki: „ha a grammatikai specifikációk általában megfelelnek (nyelvi) kognitív strukturálódásnak, akkor annak a struktúrának a természete nagyrészt relativisztikus, topológiai, kvalitatív vagy megközelítő, inkább, mint abszolút, euklidészi, kvantitatív vagy precíziós” (Talmy 2000: 28; vö. még Heine et al. 1991: 28; Ladányi 1999: 126).

A grammatikai elemek szemantikai szerkezete a lexikai elemek szemantikájának elvei szerint épül föl. Ugyanakkor a grammatikai elemek poliszémiája a lexikai elemek poliszémiájához képest több eltérést is mutat.

A grammatikai elemek poliszém hálózatában általában egymással részleges átfedésben lévő viszonyfogalmak kapnak jelölést.

A grammatikai elemek sematizált jellege kevés alszerkezetet (entitás jellegű elvont tulajdonságot) enged meg a jelentés struktúrájában. A kevés és nagymértékben sematizált, absztrahált alszerkezet kisebb fogalmi változatosságot tesz lehetővé, mint az a lexikai elemek tulajdonságnyalábjainál megvalósulhat.

A grammatikai elemek poliszém hálózatainak történeti alakulásában a disszemináció, a szemantikai szétkülönbözés olyan fokúvá válhat az egyes kontextuális megvalósulások során, hogy a poliszém hálózat összeomolhat (Nerlich – Clarke 2003: 11), még nagyobb fokú sematizáltságot, és lényegében egyetlen sematikus jelentést eredményezve (egyes kötőszók, például az *és* esetében ez valószínűsíthető).

A grammatikai elemek szemantikailag nem autonómok. Viszonyt fejeznek ki, a viszony résztvevőit sematikus figurákban képezik le, amely sematikus figurák kidolgozást kívánnak nagyobb, összetettebb jelentésszerkezetekben (kompozíciószerkezetekben; vö. Langacker 1987; Tolcsvai Nagy 2005). A kidolgozási viszony az esetragok körében a legegységesebb. Az *asztalon* nominális (ragos

főnév) a (39) példában a RAJTALEVÉS fogalmát fejezi ki, egy tényleges megvalósulásban, vagyis az *asztal* és a *könyv* viszonyában. A RAJTALEVÉS fogalmát sematikusan a superessivus rag fejezi ki, ennek egyik figuráját az *asztal* főnév dolgozza ki. A mondat szemantikai és párhuzamosan megfelelő szintaktikai szerkezetében a RAJTALEVÉS fogalmának van funkciója az adott szerkezeti helyen, amelyet az *asztal* főnév konkretizál, kidolgoz (a *könyv*vel együtt). A grammatikai elemek jelentéseit szemantikai függésük miatt nagymértékben alakítják az őket kidolgozó lexikai elemek.

4.1. A grammatikai elemek poliszémiája

A grammatikai elemek poliszém hálózatát az őket kidolgozó lexikai elemekkel közösen kialakított gyakori, konvencionálódott viszonyokban lehet leírni.

A poliszémia leírásának régi, és nem csupán a kognitív szemantikára korlátozódó kérdése a konvencionális és a kontextuális jelentés elkülönítése. A kognitív szemantika (vagy tágabban a kognitív nyelvészet) számára azonban kivált lényeges e kérdés, mert ez a nyelvelmélet használati alapú teória, amely a rendszer részének tekinti a használat elveit és lehetőségeit. A rendszer (konvencionális jelentés) és használat (kontextuális jelentés) közötti összefüggések és különbségek elméleti keretű feldolgozása kiterjedt vita tárgya (l. főttebb a 2.1. részben), melynek része a grammatikai elemek poliszémiájának kérdése. A mintaeset az angol *over* 'fölött' poliszém rendszerének bemutatása. Brugman (1988) és Lakoff (1987) az angol *over* poliszém rendszerében külön jelentésként határozza meg azokat a megvalósulásokat, amelyekben az *over* sematikus figuráinak egyes jellemzőit (például méretét) specifikusan, kontextuálisan tartalmazzák, a teljes specifikáció (full specification) jeleként:

- (40) a. Sam climbed over the wall.
 b. The bird flew over the wall.
 c. Sam walked over the hill

A (40)-ben jelzett jelentések így egy rendszerbe kerülnek a nagyobb szemantikai különbségeket mutató megvalósulásokkal:

- (41) a. The picture is over the mantle.
 b. The clouds are over the sun.
 c. The relationship is over.

Lakoff és követői nézetével szemben Tyler – Evans (2001, 2003) az előbbi, (40)-ben bemutatott szemantikai különbségeket kizárólag kontextuális hatásoknak tekinti, nem tartja a lexikai (rendszer szintű) jelentés részének, míg az utóbbi különbségeket (41)-ben lexikai szemantikai különbségekként fogadja el.

Az itt részletesebben vizsgálandó magyar superessivus esetrag számos használati megvalósulása jól mutatja a fenti dilemmát, azt, hogy miképp lehet az egyedi, kontextuális jelentéseket és a konvencionált, gyakran előforduló, sematizálódott jelentéseket megfelelő módon, azonosítható kritériumok szerint elkülöníteni.

Az *-n/-on/-en/-ön* rag használati előfordulásaiból könnyen lehet olyan sort bemutatni (az elemzés céljából összeállítva, vö. (42)), amelynek tagjai között a superessivus jelentése mindig csak kismértékben változik, a séma átalakításával, főképp a másodlagos figura, a rögzített felület eltérő jellege miatt.

- (42) a. Az újság a földön van.
 b. Sok ember jár most az utcán.
 c. A kocsit átment a hídon.
 d. Zsuzsa vonaton érkezett.
 e. Péter repülőn ment Bécsbe.
 f. János Budapesten él.
 g. Kati egyetemen tanul.
 h. Az egész műhely az ünnepségen volt tegnap délután.
 i. Zsuzsa két évig dolgozott a disszertáción.

Az egyes egymás utáni jelentések között igen kis mértékű a különbség (például a *földön* körülhatárolatlan sík felületet jelöl, az *utcán* kétoldalt körülhatárolt sík, sikká absztrahált felületet), míg a lista két szélső tartományában lévő főnévi tő + superessivus jelentések már nagy különbséget mutatnak (például a *földön* körülhatárolatlan sík felületet jelöl, az *egyetemen* erősen absztrahált felületet, míg a *disszertáción* már metaforikus kiterjesztésnek tekinthető). A családi hasonlóság elve tisztán érvényesül itt.

4.2. A grammatikai elemek poliszém hálózatának leírása

A grammatikai elemek poliszém hálózatában az elsődleges jelentés a legközvetlenebbül tapasztalható reláció, például térbeli viszony (egy figura térbeli elhelyezkedése egy másik figurához képest). Egy grammatikai elem jelentéskiterjesztésekor az elsődleges jelentésből a jelentés alszerkezeteinek módosításával jönnek létre új jelentések. Ez a Lakoff (1987: 416–461) által meghatározott sémaátalakítás (képi séma átalakítás) lényege, amely sémaátalakítás a családi hasonlóság elve szerint történik meg. A grammatikai elemek esetében az átalakítás, a változtatás tárgya: a sematikus figura (valamelyik vagy mindkettő), a sematikus figurák közötti viszony, a viszonyt tartalmazó megismerési tartomány. A grammatikai elemek poliszém hálózatának leírásához – miképp fentebb a lexikai elemek esetében is történt – nem csupán az egyes jelentések közötti szemantikai összefüggéseket kell meghatározni, hanem az egyes jelentések elkülönítésének a feltételeit is.

Az elsődleges jelentéstől különálló jelentésnek az a jelentésszerkezet tekinthető, amely

- fogalmilag, típusában, entitás jellegében megkülönböztethető az elsődleges jelentéstől valamelyik sematikus figurájában (például a figurák nem fizikai tárgyak),
- a két figura közötti viszony nem azonos az elsődleges jelentés leképezett viszonyával (például a viszony nem fizikai térbeli),
- kognitív tartománya nem azonos az elsődleges jelentés kognitív tartományával (például a kognitív tartomány nem háromdimenziós tér).

A három eltérő tulajdonság egyike is elegendő önálló jelentés elkülönítéséhez. Az alábbiakban a superessivust kifejező magyar esetrag, az *-n/-on/-en/-ön* poliszém hálózatának egy része lesz kifejtően elemezve. A superessivust kifejező magyar esetrag, az *-n/-on/-en/-ön* poliszém hálózatában az elsődleges jelentéstől különálló jelentésnek az a jelentésszerkezet tekinthető, amely

- fogalmilag, típusában, entitás jellegében megkülönböztethető az elsődleges jelentéstől valamelyik sematikus figurájában (például a másodlagos figura nem felület);
- a két figura közötti viszonyt nem fizikai térben, fizikai érintkezéssel képezi le,
- kognitív tartománya nem háromdimenziós tér.

4.3. A magyar superessivus esetrag jelentéshálózata

A magyar superessivus esetrag (az *-n/-on/-en/-ön*) poliszém hálózatát a Magyar Nemzeti Szövegtár személyes regiszterének egy 200 példányos véletlenszerű listája, valamint további korpuszadatok alapján mutatom be.

1. Fontos elvont tulajdonságok, amelyek rendszeresen együttállásban jelentkeznek:

1. általános kategoriális státus: viszony; két fizikai tárgy térbeli viszonya;
2. közvetlen tapasztalati és fogalmi közeg (hatókör, tartomány), amelyben profilálódik: háromdimenziós fizikai tér;
3. elsődleges figura (trajektor): (a másodlagos figurához képest) kisebb méretű fizikai tárgy (térben körülhatárolt), anyag, gyakran (de nem feltétlenül) mozdítható vagy mozgásra képes;
4. másodlagos figura (landmark): nagyobb fizikai tárgy felülete, prototipikusan vízszintes, egyszerű, tagolatlan és körülhatárolatlan vagy körülhatárolt;
5. viszony: érintkezés, amelyben az elsődleges figura térben fölülről érintkezik fizikailag a másodlagos figurával; a viszony térben elforgatható.

A tulajdonságok nyálábjából összeálló jelentés megnevezése: **térbeli rajtálevés fizikai érintkezéssel.**

A jelentés szerkezete a közvetlen mindennapi „népi” kategorizáció alapján alakul ki, ahogy közvetlenül érzékelhető a konceptualizáló számára: egy fizikai tárgy térbeli helyzetét egy másik fizikai tárgyhoz viszonyítva dolgozza fel, a közvetlen fizikai környezetben.

(43) asztalon, földön

2. Fontos elvont tulajdonságok, amelyek rendszeresen együttállásban jelentkeznek:

1. általános kategoriális státus: viszony; egy fizikai tárgy és egy körülhatárolt terület térbeli viszonya
2. közvetlen tapasztalati és fogalmi közeg (hatókör, tartomány), amelyben profilálódik: háromdimenziós fizikai tér, körülhatárolt terület
3. elsődleges figura (trajektor): élőlény, kisebb méretű fizikai tárgy, anyag, gyakran (de nem feltétlenül) mozdítható vagy mozgásra képes
4. másodlagos figura (landmark): ember által alakított, körülhatárolt kisebb vagy nagyobb terület, prototipikusan sematizált, az eredeti tagoltságot homogenizálva, profilált felülettel és nem feltétlenül profilált oldalhatárokkal
5. viszony: bentlevés és rajtlevés a sematizált és absztrahált körülhatárolt felületen, a közvetlen érintkezés nincsen profilálva, az elsődleges figura a másodlagos figurán mint sematizált körülhatárolt téren belül van

A tulajdonságok nyálábjából összeálló jelentés megnevezése: **ember által alakított, körülhatárolt földrajzi térben levés.**

A 2. jelentés az 1. jelentéssel szemantikai viszonyban magyarázható meg. A 2. jelentés kognitív tartománya az 1. jelentés kognitív tartományához képest tagoltabb, specifikusabb: ember által is alakított tér.

Az 1. jelentés szerkezetének az elsődleges figurájához, a fizikai tárgyhoz képest a 2. jelentés elsődleges figurájának komplex fogalmi szerkezete specifikusabb (prototipikusan emberi lény).

Az 1. jelentés szerkezetének a másodlagos figurájához, a rögzített egyszerű felülethez képest a 2. jelentés másodlagos figurájának komplex fogalmi szerkezete tagolt, ember által alakított, körülhatárolt, 3D kiterjesztésű (a felület vízszintesen és függőlegesen fölfelé tagolt), egyúttal sematizálás és homogenizálás révén fölfelé nyitott nagy tér. A 2. jelentés másodlagos figurájának komplex fogalmi szerkezetéből metonimikus figyelemáthelyezéssel a sematizált felület profilálódik (a tagolt felület részletei nem aktiválódnak).

A viszony nem rajtlevés, hanem bentlevés és rajtlevés a sematizált és absztrahált felületen.

Az 1. (forrástartomány) és a 2. (célstartomány) jelentés metaforikus megfelelési viszonyban áll egymással, a két jelentés alszerkezeteinek megfelelési viszonyai alapján: AZ EMBER ÁLTAL KÖRÜLHATÁROLT TÉRBEN LEVÉS RAJTALÉVÉS.

- (44) a. utcán
 b. emeleten
 c. Magyarországon, Budapesten

3. Fontos elvont tulajdonságok, amelyek rendszeresen együttállásban jelentkeznek:

1. általános kategoriális státus: viszony; ember, fizikai tárgy és jármű térbeli viszonya
2. közvetlen tapasztalati és fogalmi közeg (hatókör, tartomány), amelyben profilálódik: járművel történő utazás, mozgatás, ottlevés
3. elsődleges figura (trajektor): élőlény, fizikai tárgy, mozdítható vagy mozgásra képes
4. másodlagos figura (landmark): jármű, prototipikusan sematizált, az eredeti tagoltságot homogenizálva, profilált felülettel és határokkal, általában zárt, alátámasztási felülettel rendelkező, térben mozgó, embert, tárgyakat szállító
5. viszony: rajtlevés és bentlevés a sematizált és absztrahált körülhatárolt járműben, a közvetlen érintkezés nincsen profilálva, az elsődleges figura a másodlagos figurán mint sematizált körülhatárolt téren belül van

A tulajdonságok nyalábjából összeálló jelentés megnevezése: **járművön vagy járműben levés.**

A 3. jelentés az 1. jelentéssel szemantikai viszonyban magyarázható meg. A 3. jelentés kognitív tartománya az 1. jelentés kognitív tartományához képest tagoltabb, specifikusabb: ember által létrehozott tér.

Az 1. jelentés szerkezetének az elsődleges figurájához, a fizikai tárgyhoz képest a 3. jelentés elsődleges figurájának komplex fogalmi szerkezete specifikusabb (prototipikusan emberi lény).

Az 1. jelentés szerkezetének a másodlagos figurájához, a rögzített egyszerű felülethez képest a 3. jelentés másodlagos figurájának komplex fogalmi szerkezete tagolt, ember által létrehozott, mozgó, körülhatárolt, 3D kiterjesztésű, egyúttal sematizált és homogenizált tér. A 3. jelentés másodlagos figurájának komplex fogalmi szerkezetéből metonimikus figyelemáthelyezéssel a sematizált felület és általában a teljes körülhatároltság, valamint a mozgás profilálódik.

A viszony nem rajtlevés, hanem rajtlevés és bentlevés a sematizált és absztrahált felületen: a körülhatárolt térként konceptualizált jármű a környező térben mozog, mozgatva a bent és rajta lévő dolgokat.

Az 1. (forrástartomány) és a 3. (céltartomány) jelentés metaforikus megfelelési viszonyban áll egymással, a két jelentés alszerkezeteinek megfelelési viszonyai alapján: JÁRMŰVÖN UTAZÁS VAGY LEVÉS RAJTALÉVÉS.

- (45) vonaton, hajón, repülőn, keréképáron

4. Fontos elvont tulajdonságok, amelyek rendszeresen együttállásban jelentkeznek:

1. általános kategoriális státus: viszony; egy élőlény és egy intézmény tér-időbeli viszonya
2. közvetlen tapasztalati és fogalmi közeg (hatókör, tartomány), amelyben profilálódik: társadalmi intézmény valós és elvont tér-idő kontinuum, szerkezete
3. elsődleges figura (trajektor): (a másodlagos figurához képest) élőlény, prototipikusan ember, vagy kisebb méretű fizikai tárgy (térben körülhatárolt), mozgásra képes vagy gyakran (de nem feltétlenül) mozdítható
4. másodlagos figura (landmark): intézmény, amelynek térben (és kevésbé előtérbe állítva időben) való elhelyezkedése és körülhatároltsága profilálódik, az intézmény szerkezete háttere előtt
5. viszony: az intézményben mint valós (érzékelhető fizikai) és absztrakt közösségi cselekvési tér-idő kontinuumban levés

A tulajdonságok nyalábjából összeálló jelentés megnevezése: **intézmény tér-idő kontinuumában levés.**

A 4. jelentés az 1. és 2. jelentéssel szemantikai viszonyban magyarázható meg. A 4. jelentés kognitív tartománya az 1. és 2. jelentés kognitív tartományához képest elvontabb és specifikusabb: ember által létrehozott statikus cselekvési tér-idő kontinuum.

Az 1. jelentés szerkezetének az elsődleges figurájához, a fizikai tárgyhoz képest a 4. jelentés elsődleges figurájának komplex fogalmi szerkezete specifikus (prototipikusan emberi lény).

Az 1. jelentés szerkezetének a másodlagos figurájához, a rögzített egyszerű felülethez és a 2. jelentés másodlagos figurájának komplex fogalmi szerkezetéhez, a tagolt, ember által alakított, körülhatárolt, 3D kiterjesztésű nagy földrajzi térhez képest a 4. jelentés intézmény mint valós (érzékelhető fizikai) és absztrakt, közösségi, statikus cselekvési tér- (és részben idő-) kontinuum, szerkezettel. A 4. jelentés másodlagos figurájának komplex fogalmi szerkezetéből metonimikus figyelemáthelyezéssel a sematizált tér (és részben az idő) profilálódik (a tagolt tér-idő kontinuum részletei nem aktiválódnak).

A viszony nem rajtalevés, hanem bentlevés a sematizált és absztrahált tér-idő kontinuumban.

Az 1. és 2. (forrástartomány) és a 4. (céltartomány) jelentés metaforikus megfelelési viszonyban áll egymással, a két + egy jelentés alszerkezeteinek megfelelési viszonyai alapján: AZ INTÉZMÉNYBEN LEVÉS RAJTALEVÉS.

(46) egyetemen, ügyészségen

5. Fontos elvont tulajdonságok, amelyek rendszeresen együttállásban jelentkeznek:

1. általános kategoriális státus: viszony; egy élőlény és egy esemény tér-időbeli viszonya
2. közvetlen tapasztalati és fogalmi közeg (hatókör, tartomány), amelyben profilálódik: társadalmi esemény tér-idő kontinuum, eseményszerkezete
3. elsődleges figura (trajektor): (a másodlagos figurához képest) élőlény, prototipikusan ember, vagy kisebb méretű fizikai tárgy (térben körülhatárolt), mozgásra képes vagy gyakran (de nem feltétlenül) mozdítható
4. másodlagos figura (landmark): esemény (közösségi), amelynek térben és időben (összefüggő tér-idő kontinuumban) való elhelyezkedése és körülhatároltsága profilálódik, az eseményszerkezet háttere előtt
5. viszony: az esemény mint valós (érzékkelhető fizikai) és absztrakt közösségi cselekvési tér-idő kontinuumban levés

A tulajdonságok nyálábjaiból összeálló jelentés megnevezése: **esemény tér-idő kontinuumában levés.**

Az 5. jelentés az 1. és 2. jelentéssel szemantikai viszonyban magyarázható meg. Az 5. jelentés kognitív tartománya az 1. és 2. jelentés kognitív tartományához képest elvontabb és specifikusabb: ember által létrehozott dinamikus cselekvési tér-idő kontinuum.

Az 1. jelentés szerkezetének az elsődleges figurájához, a fizikai tárgyhoz képest az 5. jelentés elsődleges figurájának komplex fogalmi szerkezete specifikus (prototipikusan emberi lény).

Az 1. jelentés szerkezetének a másodlagos figurájához, a rögzített egyszerű felülethez és a 2. jelentés másodlagos figurájának komplex fogalmi szerkezetéhez, a tagolt, ember által alakított, körülhatárolt, 3D kiterjesztésű nagy földrajzi térhez képest az 5. jelentés esemény mint valós (érzékkelhető fizikai) és absztrakt közösségi cselekvési tér-idő kontinuum. Az 5. jelentés másodlagos figurájának komplex fogalmi szerkezetéből metonimikus figyelemáthelyezéssel a sematizált tér-idő kontinuum profilálódik (a tagolt tér-idő kontinuum részletei nem aktiválódnak).

A viszony nem rajtalevés, hanem bentlevés a sematizált és absztrahált tér-idő kontinuumban.

Az 1. és 2. (forrástartomány) és az 5. (célstartomány) jelentés metaforikus megfelelési viszonyban áll egymással, a két + egy jelentés alszerkezeteinek megfelelési viszonyai alapján: AZ ESEMÉNYEN LEVÉS RAJTALÉVÉS. A 4. és az 5. jelentés kölcsönösen metonimikus viszonyban áll egymással.

(47) ünnepen, versenyen, bulin, találkozón

6. Fontos elvont tulajdonságok, amelyek rendszeresen együttállásban jelentkeznek:

1. általános kategoriális státus: viszony; időben feldolgozható szellemi termék szerkezeti részének és e rész tartalmának tér-időbeli viszonya, rész – egész viszonyban az egész szellemi termékkel
2. közvetlen tapasztalati és fogalmi közeg (hatókör, tartomány), amelyben profilálódik: szellemi termék tér-időben történő mentális feldolgozása
3. elsődleges figura (trajektor): időben feldolgozható szellemi termék részének tartalma
4. másodlagos figura (landmark): időben feldolgozható szellemi termék szerkezeti része, műveleti feldolgozásának tér-idő szerkezetre való kivetített leképezése
5. viszony: időben feldolgozható szellemi termék egy részének vagy tágabb közege egy részének és a rész tartalmának mint a figyelem középpontjában álló entitásnak viszonya, metaforikusan a rajtlevés fogalmával leképezve, a szellemi termék egészének vagy közege egészének a hátere előtt, referenciapont-szerkezetben

A tulajdonságok nyalábjából összeálló jelentés megnevezése: **szellemi termék részében való bentlevés az egészhez képest**.

A 6. jelentés az 1. jelentéssel szemantikai viszonyban magyarázható meg. A 6. jelentés kognitív tartománya az 1. jelentés kognitív tartományához képest elvont és specifikus: mentális tér, szellemi termék tér-idő kontinuumban történő feldolgozásának mentális közege.

Az 1. jelentés elsődleges figurájához, a fizikai tárgyhoz képest a 6. jelentés elsődleges figurájának komplex fogalmi szerkezete metaforikus: szellemi termék részének tartalma, melynek profilált tulajdonsága a mentális tér-idő kontinuumban történő feldolgozása. A kész szellemi termék (például szöveg, zenemű, film) feldolgozása feldolgozó idő folyamatában történik, amely feldolgozó idő a szellemi termék on-line műveleti feldolgozásának ideje és kontinuumot alkot a feldolgozandó szellemi termék szerkezetének térbeli kivetítésével.

Az 1. jelentés szerkezetének másodlagos figurájához, a rögzített egyszerű felülethez képest a 6. jelentés másodlagos figurájának tér-idő kontinuum szerkezete metaforikus: szellemi termék szerkezeti része, melynek profilált tulajdonsága a mentális tér-idő kontinuumban történő feldolgozása. A 6. jelentés másodlagos figurájának komplex fogalmi szerkezetéből metonimikus figyelemáthelyezéssel a sematizált tér-idő kontinuum profilálódik (a szellemi termék szerkezeti részének egyéb részletei nem aktiválódnak). A másodlagos figura (a szellemi termék szerkezeti része) rész – egész és referenciapont-szerkezeti kapcsolatban áll a szellemi termék egészével.

A viszony nem rajtalevés, hanem bentlevés a sematizált és absztrahált tér-idő kontinuumban.

Az 1. (forrástartomány) és a 6. (céltartomány) jelentés metaforikus megfelelési viszonyban áll egymással, a két jelentés alszerkezeteinek megfelelési viszonyai alapján: SZELLEMI TERMÉK TARTALMÁNAK MEGLÉTE RAJTALEVÉS.

A szellemi termék részében, kétdimenziós térben:

(48) elején, végén, szélén;

A szellemi termék fogalmi közegében, háromdimenziós térben:

(49) szintjén, alapján, területén, területeken;

További térleképezések:

(50) során, listán, papíron 'dokumentumon'

7. Fontos elvont tulajdonságok, amelyek rendszeresen együttállásban jelentkeznek:

1. általános kategoriális státus: viszony; esemény időtartamban
2. közvetlen tapasztalati és fogalmi közeg (hatókör, tartomány), amelyben profilálódik: esemény időben történő feldolgozása
3. elsődleges figura (trajektor): esemény
4. másodlagos figura (landmark): időtartam
5. viszony: időben feldolgozható esemény egy részének vagy tágabb közegének tér-időbeli viszonya

A tulajdonságok nyalábjából összeálló jelentés megnevezése: **időtartamban levés.**

A 7. jelentés az 1. jelentéssel szemantikai viszonyban magyarázható meg. A 7. jelentés kognitív tartománya az 1. jelentés kognitív tartományához képest: az idő.

Az 1. jelentés szerkezetének az elsődleges figurájához, a fizikai tárgyhoz képest a 7. jelentés elsődleges figurájának komplex fogalmi szerkezete esemény.

Az 1. jelentés szerkezetének a másodlagos figurájához, a rögzített egyszerű felülethez képest a 7. jelentés másodlagos figurájának komplex fogalmi szerkezete valamely esemény. A 7. jelentés másodlagos figurájának komplex fogalmi szerkezetéből metonimikus figyelemáthelyezéssel a sematizált időtartam profilálódik (az esemény további részletei nem aktiválódnak).

A viszony nem rajtalevés, hanem bentlevés a sematizált időtartamban.

Az 1. (forrástartomány) és a 7. (céltartomány) jelentés metaforikus megfelelési viszonyban áll egymással, a két jelentés alszerkezeteinek megfelelési viszonyai alapján: AZ IDŐTARTAM RAJTALEVÉS KÖRÜLHATÁROLT TÉREN. Specifikusabban: ESEMÉNY IDŐTARTAMBAN TÖRTÉNÉSE RAJTALEVÉS.

(51) idején, napon, hétfőn

A magyar superessivus ragnak további jelentései különíthetők el. Ezeknek a jelentéseknek a részletes tárgyalására nem tér ki a jelen tanulmány. Az *-n/-on/-en/-ön* rag poliszém hálózatának egy lényeges összetevőjét azonban röviden vázolni szükséges. Az *-n/-on/-en/-ön* ragnak vannak olyan metaforikus kiterjesztései, amelyek egyúttal nagymértékben sematizáltak (az elsődleges jelentéhez képest is), és amelyek szemantikai összefüggésben állnak azokkal az igékkel, amelyekkel a határozórag kidolgozott figurái mondatot alkotnak.

Az előző elemzésekben az egyik fő szemantikai jellemző a határozórag és a főnévi tő kapcsolata volt. A tő + rag kompozitumszerkezetben a rag valamely két figura közötti viszonyt fejez ki sematikusán, amely figurák főnevekkel dolgozódnak ki:

(52) asztal+on + könyv

A teljes szemantikai szerkezet, melynek egyik középponti eleme a viszonyt kifejező és így az ige bővítményeit szervező rag, a következőképpen ábrázolható:

kifejező nyelvi szerkezet	főnév + superessivus esetrag	főnév
kifejezendő fogalmi tartalom	entitás (másodlagos figura) + viszonyulás	entitás (elsődleges figura), másik dologgal (a másodlagos figurával) viszonyban
szemantikai leképezés	dolog (tárgy), annak felülete + rajtalevés	dolog, másik dolog (a másodlagos figura) felületén

A kidolgozási viszony a tő + rag kompozitumszerkezetben kölcsönös, bár aszimmetrikus: a főnév részletezi a figurát, a rag kijelöli a főnév aktív zónáját (például az *asztal* főnév jelentésszerkezetében a felület és a funkció elvont tulajdonságok aktiválódnak). A (50)-hez hasonló szemantikai szerkezetek szemantikailag viszonylag önállóak, és bár mind valamely ige bővítményei, e szerkezetek jelentésében az ige jelentése csak sematikusán vesz részt. Ezzel szemben a superessivus egyes metaforikus kiterjesztései (a poliszém hálózat egyes csoportjai) csak valamely ige közvetlen (kötelező) bővítményeiként értelmezhetők szemantikailag:

- (53) a. kérdés+en + gondolkodik + valaki
 b. állam+on + élősködik + valaki
 c. tréfa+n + megsértődik + valaki

A teljes szemantikai szerkezet, melynek egyik középponti eleme a viszonyt kifejező és így az ige bővítményeit szervező rag, a következőképpen ábrázolható:

kifejező nyelvi szerkezet	főnév + superessivus esetrag	ige	főnév + nom vagy acc esetrag
kifejezendő fogalmi tartalom	entitás (másodlagos figura), amire a tevékenység irányul + az irányulás (intencionáltság)	tevékenység, pl. mentális, szociális	entitás (elsődleges figura), AG, PAT, prototipikusan ember
szemantikai leképezés	dolog (tárgy), annak felülete + rajtalevés	felületen végzett tevékenység	a tevékenység végzője vagy elszenvetője, másik dolog (a másodlagos figura) felületén

A térviszony másodlagos figurája (az esetragos főnév) a vonzatos poliszém kiterjesztésekben átalakul, a térbeli viszonyjelölésből a mondatbeli folyamat egyik résztvevőjévé válik. E szemantikai szerkezetekben a tevékenység irányulásának, a folyamatnak a közvetlenül nem tapasztalható célentitása ekképp lesz a felület (egyáltalán a térviszony másodlagos figurája), a konstruálás beszélői perspektívájából: a tevékenység elvont célja fizikai tárgyként konceptualizálódik, kívülről, a felülete felől megközelítve. A felület olyan mértékben absztrahálódik és metaforizálódik például a gondolkodás, a sértődés, a munka tárgyként, a superessivus rag révén, hogy megértése már csak az igével összekapcsolódva lehetséges. Ez az egyik szemantikai alapja a kötelező vonzatnak.

5. Összefoglalás

A tanulmány a poliszémia kognitív szemantikai leírhatóságát mutatta be, a prototípushatásoknak kitett kategorizáció és a hálózatba rendeződés kognitív nyelvészeti keretében. A tanulmány először áttekintette a jelentés fő jellemzőit a megismerés szemantikai következményeivel való viszonyában, majd a poliszémia általános tényezőit tárgyalta a kognitív szemantika diszkurzusában. Részletezte a jelentések elhatárolását, a jelentések motivált kialakulását és egymáshoz kapcsolódását. A poliszémia kialakulása a fogalmak motivált összekapcsolására alapozódik úgy, hogy a konceptualizáló az egyik fogalmat jelölő nyelvi elem jelentésszerkezetének egy részét felhasználja egy másik, vele összefüggő jelentésszerkezet létrehozására. A poliszémia műveleti szemantikai működésében elsősorban a jelentések belső szerkezeteinek részleges megfelelései, a jelentésekben és a jelentések közötti viszonyban érvényesülő prototípushatások játszanak szerepet.

Az elméleti és módszertani kifejtéseket két esettanulmány követte, a magyar *fej* főnév és az *-n/-on/-en/-ön* superessivus rag poliszém hálózatának elemzésé-

vel. A leírás első szakaszában sorra került az egyes jelentések belső szerkezetének elemzése a fontos elvont tulajdonságok bemutatása révén, a tulajdonságok adott nyalábjának az összegzése egyetlen jelentésmegnevezésben, valamint az egyes jelentések közötti kapcsolatok leírása jelentésenként. A poliszém hálózat leírásának második szakasza az egyes jelentések közötti teljes hálózat áttekintő bemutatása volt, amelyben a dinamikus jelentésképzés bevonása, a jelentések belső szerkezeti összefüggéseinek bemutatása a poliszémia leírásának része, részletezett módszertannal, nagy szemantikai hálózatot elemezve, korpuszadatok alapján. Az elméleti és módszertani keret kiinduló kijelentéseit a részletes elemzések megerősítették: a poliszém rendszer prototípushatásokat mutató kategorizációk eredményeként létrehozott elvont tulajdonságokból összeálló jelentések összetett hálózata.

Irodalom

- Bañcerowski Janusz (2007), A fej nyelvi képe a magyar nyelvben. *Nyr* 131: 385–402.
- Barlow, Michael – Kemmer, Suzanne (2000), Introduction: A usage-based conception of language. In: Barlow, Michael – Kemmer, Suzanne (eds), *Usage-Based Models of Language*. CSLI Publications, Stanford, California. vii–xxviii.
- Bierwisch, Manfred (1983), Semantische und konzeptuelle Repräsentation lexikalischer Einheiten. In: Růžička, Rudolf – Motsch, Wolfgang (Hrsg.), *Untersuchungen zur Semantik*. *Studia Grammatica XXII*. Akademie-Verlag, Berlin. 61–99.
- Blank, Andreas (1999), Why do new meanings occur? A cognitive typology of the motivations for lexical change. In: Blank, Andreas – Koch, Peter (eds) 1999: 61–90.
- Blank, Andreas – Koch, Peter (eds) (1999), *Historical Semantics and Cognition*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York.
- Brugman, Claudia (1988), *The Story of Over: Polysemy, Semantics and the Structure of the Lexicon*. Garland, New York.
- Bybee, Joan (2001), *Phonology and Language Use*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Bybee, Joan – Perkins, Revere – Pagliuca, William (1994), *The evolution of grammar*. The University of Chicago Press, Chicago.
- Chafe, Wallace (1976), Givenness, contrastiveness, definiteness, subjects, topics and points of view. In: Li, C. N. (ed.), *Subject and topic*. Academic Press, London. 25–55.
- Croft, William (1990), *Typology and universals*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Croft, William (1998), Linguistic evidence and mental representations. *Cognitive Linguistics* 9: 151–174.
- Cuyckens, Hubert – Berg, Thomas – Dirven, René – Panther, Klaus-Uwe (eds) (2003), *Motivation in Language*. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia.
- Cuyckens, Hubert – Zawada, Britta (2001), Introduction. In: Cuyckens, H. – Zawada, B. (eds) 2001: ix–xxvii.

- Cuyckens, Hubert – Zawada, Britta (eds) (2001), *Polysemy in Cognitive Linguistics*. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia.
- Dér Csilla Iлона (2008), *Grammatikalizáció*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Evans, Vyvyan (2003), *The Structure of Time. Language, meaning and temporal cognition*. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia.
- Eysenck, Michael W. – Keane, Mark T. (1997), *Kognitív pszichológia*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Fisiak, Jacek (ed.) (1985), *Historical Semantics*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York.
- Geeraerts, Dirk (1985), *Cognitive restrictions on the structure of semantic change*. In: Fisiak, Jacek (ed.), *Historical Semantics*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York. 127–153.
- Geeraerts, Dirk (1993), *Vagueness's puzzles, polysemy's vagaries*. *Cognitive Linguistics* 4: 23–72.
- Geeraerts, Dirk (1997), *Diachronic Prototype Semantics: A Contribution to Historical Lexicology*. Clarendon Press, Oxford.
- Geeraerts, Dirk (1999), *Idealist and empiricist tendencies in cognitive semantics*. In: Janssen, Theo – Redeker, Gisela (eds), *Cognitive linguistics: Foundations, scope, and methodology*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York. 163–194.
- Geeraerts, Dirk (2006), *Words and Other Wonders*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York.
- Giora, Rachel (1997), *Understanding figurative and literal language: the graded salience hypothesis*. *Cognitive Linguistics* 7/1: 183–206.
- Haiman, John (1985), *Natural Syntax. Iconicity and Erosion*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Heine, Bernd (1993), *Auxiliaries. Cognitive Forces and Grammaticalization*. Oxford University Press, Oxford.
- Heine, Bernd – Claudi, Ulrike – Hünnemeyer, Friederike (1991), *Grammaticalization: a conceptual framework*. The University of Chicago Press, Chicago – London.
- Hopper, Paul J. – Traugott, Elizabeth Closs (1993), *Grammaticalization*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Katz, Jerrold J. – Fodor, Jerry A. (1963), *The structure of a semantic theory*. *Language* 39: 170–210.
- Kertész, András – Schwarz-Friesel, Monika – Consten, Manfred (eds) (2012), *Converging Data Sources in Cognitive Linguistics. Language Sciences, Special Issue 34 (6)*. Elsevier, Amsterdam.
- Kiefer Ferenc (2000), *Jelentéselmélet*. Corvina, Budapest.
- Kiefer Ferenc (szerk.) (2008), *Strukturális magyar nyelvtan 4. A szótár szerkezete*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Ladányi Mária (1999), *Poliszémia és grammatikalizáció*. In: Gecső Tamás (szerk.), *Poliszémia, homonímia*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 124–134.

- Lakoff, George – Johnson, Mark (1980), *Metaphors We Live By*. The University of Chicago Press, Chicago – London.
- Lakoff, George (1987), *Women, Fire, and Dangerous Things*. The University of Chicago Press, Chicago – London.
- Lakoff, George (1990), The Invariance Hypothesis: is abstract reason based on image schemas? *Cognitive Linguistics* 1: 39–74.
- Langacker, Ronald W. (1987), *Foundations of Cognitive Grammar. Volume I. Theoretical Prerequisites*. Stanford University Press, Stanford, California.
- Langacker, Ronald W. (1991), *Concept, Image, Symbol: the Cognitive Basis of Grammar*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York.
- Langacker, Ronald W. (1999), *Grammar and Conceptualization*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York.
- Lewandowska-Tomaszczyk, Barbara (1985), On semantic change in a dynamic model of language. In: Fisiak, Jacek (ed.), *Historical Semantics*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York. 297–323.
- Lewandowska-Tomaszczyk, Barbara (2007), Polysemy, Prototypes, and Radial Categories. In: Geeraerts, Dirk – Cuyckens, Hubert (eds), *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford University Press, Oxford. 139–169.
- Nerlich, Brigitte – Clarke, David D. (2003), Polysemy and flexibility: introduction and overview. In: Nerlich, Brigitte – Todd, Zazie – Herman, Vimala – Clarke, David D. (eds), *Flexible Patterns of Meaning in Mind and Language*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York. 1–30.
- Pethő Gergely (2004), *Poliszémia és kognitív nyelvészet. Rendszeres főnévi poliszémia-típusok a magyarban*. ELTE, Budapest.
- Pustejovsky, James – Boguraev, Branimir (eds) (1999), *Lexical semantics*. Clarendon Press, Oxford.
- Radden, Günter – Panther, Klaus-Uwe (2004), Introduction: Reflections on motivation. In: Radden, Günter – Panther, Klaus-Uwe (eds), *Studies in Linguistic Motivation*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York. 1–46.
- Rosch, Eleanor (1977), Human Categorization. In: Warren, N. (ed.), *Studies in Cross-Cultural Psychology. Volume I*. Academic Press, London. 1–49.
- Rosch, Eleanor (1978), Principles of Categorization. In: Rosch, E. – Lloyd, Barbara B. (eds), *Cognition and Categorization*. Lawrence Erlbaum Associates, Hillsdale, NJ. 27–48.
- Rosch, Eleanor – Mervis, Carolyn (1975), Family Resemblances. *Studies in the Internal Structure of Categories. Cognitive Psychology* 7: 573–439.
- Ruhl, Charles (1989), *On monosemy: A study in linguistic semantics*. SUNY Press, Albany, NY.
- Sandra, Dominiek (1998), What linguists can and can't tell you about the human mind: A reply to Croft. *Cognitive Linguistics* 9: 361–378.

- Sandra, Dominiek – Rice, Sally (1995), Network analyses of prepositional meaning: Mirroring whose mind – the linguist's or the language user's? *Cognitive Linguistics* 6: 89–130.
- Sinha, Chris (1999), Grounding, mapping and acts of meaning. In: Janssen, Theo – Redeker, Gisela (eds), *Cognitive linguistics: foundations, scope and methodology*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York. 223–255.
- Stefanowitsch, Anatol – Gries, Stefan Th. (2003), Collocations: Investigating the interaction between words and constructions. *International Journal of Corpus Linguistics* 8: 209–243.
- Sweetser, Eve (1990), *From Etymology to Pragmatics*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Talmy, Leonard (1978), Figure and ground in complex sentences. In: Greenberg, Joseph H. (ed.), *Universals of human language*. Stanford University Press, Stanford. 625–649.
- Talmy, Leonard (2000), *Toward a Cognitive Semantics. Volume I. Concept Structuring Systems*. The MIT Press, Cambridge, MA.
- Talmy, Leonard (é.n.), *Introspection as a Methodology in Linguistics*. <http://linguistics.buffalo.edu/people/faculty/talmy/talmyweb/Handouts/introspection2.pdf>
- Tátrai Szilárd (2011), *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Tinta Kiadó, Budapest.
- Taylor, John R. (1991), *Linguistic Categorization*. Clarendon Press, Oxford.
- Taylor, John R. (2003), Cognitive models of polysemy: introduction and overview. In: Nerlich, Brigitte – Todd, Zazie – Herman, Vimala – Clarke, David D. (eds), *Flexible Patterns of Meaning in Mind and Language*. Mouton de Gruyter, Berlin, New York. 31–48.
- Tolcsvai Nagy Gábor (2005), Kognitív jelentéstani vázlat az igekötős igeről. *MNy* 101: 27–43.
- Tolcsvai Nagy Gábor (2011), *Kognitív szemantika. Második kiadás*. Konstantin Filozófus Egyetem, Nyitra.
- Traugott, Elizabeth Closs – Dasher, Richard B. (2002), *Regularity in Semantic Change*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Tuggy, David (1999), Linguistic evidence for polysemy in the mind: a response to William Croft and Dominiek Sandra. *Cognitive Linguistics* 10: 343–368.
- Tyler, Andrea – Evans, Vyvyan (2001), Reconsidering prepositional polysemy networks: the case of over. *Language* 77/4: 724–765.
- Tyler, Andrea – Evans, Vyvyan (2003), *The Semantics of English Prepositions. Spatial Scenes, Embodied Meaning and Cognition*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Verschueren, Jef (1999), *Understanding pragmatics*. Arnold, London, New York – Sydney, Auckland.
- Wittgenstein, Ludwig (1992), *Filozófiai vizsgálódások*. Atlantisz Kiadó, Budapest.